

2 ZÁKLADNÍ TENDENCE VÝVOJE POVELKOMORAVSKÉ A MLADOHRADIŠTNÍ KERAMIKY NA MORAVĚ

Úvodem této kapitoly je třeba se krátce zamyslet nad periodizací raného středověku, abych lépe objasnila, jakou historickou etapu v této práci vystihuje doba povelkomoravská a jak vymezujeme mladší dobu hradištní. Časové vymezení period raného středověku zpravidla určují jednotlivé památky hmotné kultury a jejich chronologické postavení. Názory odborníků na dataci některých památek se ovšem rozcházejí a teorie o periodizaci doby slovanské se různí.

Pro Čechy, Moravu, Slezsko a částečně i Slovensko se dodnes používá obecně platný periodizační systém, jehož základy položil již v 1. polovině 20. století J. Eisner. Po drobných úpravách dat a modifikaci termínů definuje tento systém pět stupňů: 1. nejstarší stupeň charakterizuje časně slovanské období (2. třetina 6. století – přelom 2. a 3. třetiny 7. století), které bývá v současnosti často označováno jako období kultury s keramikou pražského typu; 2. následuje starší doba hradištní (3. třetina 7. století – přelom 8. a 9. století) – na Moravě a Slovensku se také používá termín období předvelkomoravské; 3. střední doba hradištní je vymezena 9. stoletím a 1. polovinou 10. století – na Moravě a Slovensku se rozlišuje období velkomoravské (800–900) a povelkomoravské zahrnující fázi mezi léty 900–1000, přitom je nutné zdůraznit, že jen velmi nejasně tušíme, jaké památky pocházejí z 1. poloviny 9. století, jelikož nemáme mnoho pramenů a datačních opor, které lze spolehlivě datovat do období mezi léty 800–850, většina známých velkomoravských památek se klade až do 2. poloviny 9. století; 4. nejmladší stupeň raně středověkého vývoje vystihuje mladší doba hradištní, která je v historických zemích obvykle vymezena od 2. poloviny 10. století po konec 12. století, 5. stupeň plynule navazuje na období doznívání mladohradištní kulturní tradice a na přechodnou fázi ke kultuře vrcholného středověku, označovanou někdy jako pozdní doba hradištní (1. polovina 13. století). Navržený systém periodizace lze aplikovat na vývoj v rámci území Moravy i Čech a synchronizovat ho s periodizačními systémy na Slovensku (*Měřínský 2009a*, 28, 32–33).

Termín povelkomoravské období byl poprvé použit v 60. letech 20. století ve slovanské archeologii na Slovensku, tehdejší badatelé usilovali o výstižnější formulaci period raného středověku, vycházející z určitých historických epoch. B. Chropovský vytvořil základní periodizační systém pro slovanské osídlení na Slovensku, který rozdělil do tří etap a použil pro ně inovativní pojmenování: předvelkomoravské, velkomoravské a povelkomoravské období. Přitom předvelkomoravská etapa se kryje s pozdně avarským obdobím (680–800), velkomoravské období rámcově vystihuje fázi vymezenou 9. stoletím (800–910) a povelkomoravské období se na Slovensku datuje přibližně od roku 910 do roku 960. Data vymežující jednotlivé periody ovšem nejsou v některých případech opodstatněna spolehlivými prameny (*Měřínský 2009a*, 26, 30–31).

Po rozpadu velkomoravské říše a kolem roku 1000, tedy rámcově v horizontu povelkomoravského období, se dějiny a historický vývoj Čech, Moravy, Slezska a Slovenska rozcházejí (*Měřínský 2009a*, 33). Někteří badatelé pojem povelkomoravské období pojímají značně zešíroka a spojují jej s delší etapou vývoje, počínající po pádu Velké Moravy a vrcholící hluboko v mladší době hradištní. V pojetí mé práce je horizont povelkomoravského vývoje vnímán jako období mezi léty 900–1000, zahrnující převážnou část 10. století, to znamená stejně, jak navrhuje zmíněný periodizační systém. Jedná se tedy o historickou etapu, v níž se snoubí kulturní tradice pozdní fáze střední doby hradištní s tradicí raně mladohradištního období. Dle nastíněného chronologického schématu v nejnovější studii k vývoji moravské keramické produkce v 11.–12. století lze spatřovat kolem roku 1000 počátky mladohradištní historické etapy, přitom 1. polovina 11. století se označuje jako starší stupeň mladší doby hradištní. Od 2. poloviny 11. století do konce 12. století se datuje mladší stupeň této historické etapy (*Procházka – Peška 2007*, 149–150).

Otázka sídelní struktury, vývoje společnosti, hmotné kultury, a především charakteru keramické produkce v 10. století na Moravě je stále velmi ožehavým a otevřeným tématem. Dosavadní poznatky o povelkomoravském

období jsou pouze torzovité z důvodu nedostatku pramenných základů. Z této doby chybí nejen prameny písemné, ale také hmotné památky lidských aktivit, což je dáno nedostatkem systematicky prozkoumaných a stratifikovaných archeologických lokalit postihující horizont 10. století, které by poskytly dostatek srovnávacího materiálu v podobě hmotné kultury a spolehlivé validační opory kupříkladu pro relativní chronologii keramiky. Hmotnou kulturu povelkomoravského horizontu lze v sídlištních, ale i hrobových kontextech jen stěží identifikovat, jestliže v archeologických pramenech absentují dostatečně chronologicky citlivé opory pro dataci. Zejména z těchto důvodů je doba zahrnující 10. století v archeologickém pojetí často označována za temné období (Měřínský 1986, 65–70; Poláček 2014, 6). Některé nastíněné problematické otázky povelkomoravského horizontu raně středověkého vývoje se pokusí objasnit předkládaná práce na příkladech podrobného materiálního rozboru keramiky z velmi dobře stratifikované lokality Kostice – Zadní hrúd, kde bylo archeologickým výzkumem potvrzeno osídlení od starších fází raného středověku přes povelkomoravský horizont až do konce mladší doby hradištní.

Dosavadní historické a archeologické studie dospěly k poznání, že předěl mezi velkomoravskou a povelkomoravskou periodou nebyl tak výrazný a zásadní, jak se v souvislosti s ničivými nájezdy maďarských kmenů dříve předpokládalo, a nelze ho jednoznačně stanovit. Po pádu Velké Moravy došlo k rozpadu mocenské struktury a původní sídelní sítě, ne však k přerušení kontinuity osídlení. Na některých lokalitách sice evidujeme požárové horizonty indikující násilný zánik, některé sídelní areály byly postupně vylidněny a opuštěny. S vojenskými aktivitami Maďarů lze spojovat např. požár hradby na Pohansku u Břeclavi, která shořela někdy na konci 9. století či začátku 10. století. Nejnovější výzkumy na velkomoravském hradišti Pohansko ovšem naznačují, že trvání osídlení v prostoru hradiště bylo zřejmě mnohem delší, než se dříve předpokládalo, a zasahuje výrazně do 1. poloviny 10. století,¹ současně evidujeme nové doklady o přesunu těžiště osídlení do prostoru severovýchodního předhradí pohanského hradiště (Macháček et al. 2014; Macháček 2016, 28–29, 38–44). Na řadě dalších jihomoravských lokalit centrálního významu doby velkomoravské zaznamenáváme stopy kontinuálního osídlení do počátků, někdy až hluboko do horizontu 10. století (Staré Zámky u Líšně, Zelená Hora u Vyškova, Mikulčice), přitom prostor jižní Moravy byl od prvopočátků povelkomoravského horizontu v přímé kontaktní zóně k nájezdům kočovných maďarských kmenů (Měřínský 1986, 65–70; Macháček – Wihoda 2013, 879–882, 885–886; Macháček 2016, 40–44; Wihoda 2016, 158). V poslední době se uvažuje spíše o kolapsu společnosti v důsledku hospodářské krize, kterou zapříčinily přerušené dálkové obchodní kontakty a ekonomické problémy, potažmo i klimatické

změny. Celkový společenský úpadek přichází pokaždé po rozpadu mocenských struktur. Pod vlivem těchto událostí dochází k dezintegraci a restrukturalizaci osídlení, zaznamenáváme náhlý úbytek obyvatelstva zejména v oblasti Podyjí, což zřejmě souvisí s přesuny osídlení do ekonomicky výhodnějších oblastí a poloh. Ovšem zjevně ne všichni obyvatelé původní velkomoravské říše zcela opouští prostor kontaktní zóny. Od 2. poloviny 10. století dochází k celkové proměně politické situace a modernizaci ekonomického systému ve střední Evropě, formují se první raně středověké státní struktury (Měřínský 1986, 65–70; Macháček – Wihoda 2013, 878–882, 885–890; Poláček 2014, 3–9; Macháček 2016, 40–44). Na jižní Moravě se nedlouho po porážce Maďarů v bitvě na Lechu roku 955 znovuotevírají cesty dálkového obchodu a začínají se formovat nové společenské struktury (Macháček – Wihoda 2013, 883–884, 888–889). Zaznamenáváme opět nárůst intenzity osídlení, přičemž nová sídliště ve většině případů vznikají v nevelké vzdálenosti od původních velkomoravských sídel, tímto lze charakterizovat období pokročilé fáze 10. století (Kordiovský – Unger 1987, 91–95; Unger 1993, 119; Vágner 2013).

2.1 Dějiny bádání

K průkopnickým dílům patří zejména práce J. Poulíka v 50.–60. letech 20. století, který jako jeden z prvních otevřel v akademické společnosti téma povelkomoravského vývoje na příkladech prvních nálezových souborů z Mikulčic (Poulík 1957; 1963). Mladší době hradištní zasvětil dlouhodobě své studium B. Novotný, který v 60.–80. letech minulého století patřil mezi přední odborníky na tuto historickou etapu na Moravě. Zabýval se mimo jiné studiem mladohradištní keramické produkce, jeho práce se však řadí mezi dílčí, nesynetické studie, popisující nálezové celky z konkrétních lokalit. B. Novotný soustředil svou pozornost zejména na systém břetislavských hradišť a díky němu vešlo do povědomí několik důležitých mladohradištních lokalit ze severní Moravy a Slezska: Hradec nad Moravicí, Opava – Kylešovice, ale také z Moravy jižní: „Hrůdy“ u Sudoměřic, Spytihněv, Pohansko u Nejdku, Mikulov, Rokytná (Novotný 1959; 1961; 1962; 1963; 1977; 1978; 1981). Na příkladech těchto nálezových celků podal B. Novotný základní charakteristiku mladohradištní keramiky, vzhledem k nevhodné metodice popisu ovšem nikdy nedospěl k zobecňujícím závěrům o jejím vývoji (Procházka – Peška 2007, 143). Tématem mladohradištní keramické produkce na Moravě se v minulosti podrobněji zabýval také Č. Staňa, který souhrnně zpracoval a vyhodnotil vybrané nálezové celky keramiky, především ze staršího stupně mladší doby hradištní (2. polovina 10. století – 1. polovina 11. století) z lokalit Staré Zámky u Líšně, Přerov a Zelená Hora u Vyškova

(*Staňa 1960, 1994, 1998a, 1998b*). Na jeho práci navázal R. Procházka, který svůj zájem soustředí zejména na oblast Brněnska a okolí, ale věnuje se také studiu keramických celků v širším kontextu Moravy – např. Přerov, Staré Zámky u Líšně, Zelená Hora u Vyškova, Uherské Hradiště. Na příkladech keramiky z nálezových celků v intravilánu města Brna se podařilo vyčlenit a blíže specifikovat podobu keramické produkce v mladším stupni mladší doby hradištní (2. polovina 11. století – 12. století; *Procházka 1984, 2009a; Procházka – Peška 2007*). Na severní Moravě se této problematice komplexněji věnoval V. Goš, který na příkladech vybraných keramických souborů z lokalit Mohelnice a Želechovice vypracoval chronologicko-typologické schéma vývoje severomoravské keramiky v horizontu 10.–13. století (*Goš 1970; 1977; Goš – Karel 1979*). Z hlediska kritiky pramenů je však třeba této práci vytknout, že u analyzovaných souborů severomoravské keramiky nebyly zohledněny procesy jejich vzniku, tehdejší úroveň analýzy nálezových celků neumožnila keramiku v rámci sledované historické etapy detailněji chronologicky rozdělit. V regionu severní Moravy tedy stále čekáme na širší a podrobnější materiálovou studii k této problematice (*Procházka – Peška 2007, 143–144*). Za stěžejní dílo o vývoji moravské středověké keramiky lze považovat dodnes velmi uznávanou a často citovanou studii V. Nekudy a K. Reichertové (1968). Jedná se o velké syntetické dílo, které se primárně zaměřilo na vývoj keramické produkce ve vrcholné fázi středověku, keramice z mladší doby hradištní se tato studie věnuje jen okrajově, a to především její produkci v mladším mladohradištním stupni. Vzhledem k omezené pramenné základně se v této době bohužel ještě nepodařilo jasně postihnout hlavní rysy mladšího mladohradištního stupně (*Procházka – Peška 2007, 143*). Výrazným přínosem pro poznání vývoje mladohradištní keramické produkce zejména v jeho mladší fázi je práce J. Ungera z roku 1984, který na základě keramických celků z několika jihomoravských lokalit na soutoku Jihlavy a Svratky vymezil základní horizonty vývoje pro keramiku 12.–15. století (*Unger 1984a*). Studium charakteru keramické produkce v mladším stupni mladší doby hradištní v širším kontextu Moravy se souhrnně zabýval R. Nekuda, zejména v 80. letech minulého století (*Nekuda 1980; 1984; 1986/1987*). Je však třeba konstatovat nekritický přístup autora ke vzniku keramických celků a vzájemnému vztahu keramiky a mincí v jednotlivých nálezových situacích. R. Nekuda podal zevrubnou charakteristiku keramických tvarů z mladší fáze mladohradištního období podle tehdejších schémat, jeho práce tak představuje soupis již známých poznatků a zkušeností starších badatelů a nepřináší výrazný posun v bádání (*Procházka – Peška 2007, 144–145*). Práce dosud uvedených badatelů však lze považovat za stěžejní prameny poznání v rámci studia zkoumané tematiky.

Studijní materiál ke sledované problematice poskytl také dílčí práce zpracovávající nálezové celky keramiky z konkrétních lokalit. Na tomto místě je třeba zmínit práci L. Poláčka, který se na základě vybraných celků keramiky z lokalit Palliardiho hradiště u Vysočan, Kramolín, Staré Hobzí, Hornice – Turecký kopec a Mstěnice pokusil shrnout základní charakteristiku keramiky v horizontu 8.–11. století na jihozápadní Moravě (*Poláček 1994*). Stěžejní je také jeho zpracování souborů grafitové keramiky rámcově datované od 2. poloviny 10. století do 1. poloviny 13. století z hradiště v Mikulčicích, protože jde o jednu z mála prací postihujících charakter této keramické produkce v kontaktní zóně dolního Pomoraví a Podýjí (*Poláček 1998; 1999*). Jednu ze zmíněných lokalit na jihozápadní Moravě: Mstěnice, komplexně zpracoval a vyhodnotil včetně analýz keramiky V. Nekuda (1985; 2000). Kolekci mladohradištní keramiky pocházející z Pohanska u Břeclavi, konkrétně z destrukce 1. kostela v centrální části hradiště, popsal B. Dostál (*Dostál 1973–1974; 1994*). Nesmíme zapomenout také na práci J. Macháčka, která se sledovanou historickou etapou zabývá pouze okrajově v souvislosti s nejmladším horizontem osídlení hradiště na Pohansku, definovaným primárně na základě keramických celků z polohy Lesní školka. Z hlediska metodiky jde o práci průlomovou, jelikož jako jeden z mála se J. Macháček detailněji zabývá teorií odpadových areálů a transformačními procesy vedoucími ke vzniku nálezových celků (*Macháček 2001a; 2007*). Charakter mladohradištní keramické produkce na Uherskohradištsku prezentují zejména práce L. Galušky a jeho detailní studie keramiky z horizontu 2. poloviny 10. století – 1. poloviny 11. století z polohy Staré Město – Na Zahrádkách (*Galuška 2009*) nebo analýza nálezových celků datovaných mincemi z Modré u Velehradu (*Galuška – Šmerda 2010*). Pozdní stupeň hradištní keramiky na Uherskohradištsku popisuje také starší práce již zmíněného R. Procházky (1984). Analýzou olomouckých souborů keramiky se zabývali v minulosti okrajově J. Bláha (1980; 2001) a v současnosti více V. Dohnal (2005). V neposlední řadě nelze opomenout také souhrnnou studii ke slovanskému osídlení Slezska zpracovanou P. Kouřilem, která detailněji hodnotí zejména nálezové situace a soubory z hradiště Chotěbuz – Podobora (*Kouřil 1994*).

Na tomto místě bych ráda shrnula stěžejní nedostatky dosavadního stavu poznání, jejichž charakteristika je značně inspirována kritikou pramenů ve studiích R. Procházky (*Procházka – Peška 2007, 143–146; Procházka 2009a, 151–153*). Dosavadní práce zabývající se studiem povlkomoravské a mladohradištní etapy raného středověku a vývojem tehdejší hmotné kultury byly metodicky poněkud omezené. Zásadním nedostatkem starších studií je nevhodná, nejednotná terminologie a užití individuálních forem popisu, které znesnadňují komplexní srovnání jednotlivých typů

a keramických celků. Dřívější studie se omezují na popis keramiky z konkrétních lokalit a přináší pouze základní kvantifikace keramických celků. V existujícím bádání chybí souhrnné materiálové studie zabývající se podrobněji analýzou keramických celků z hlediska keramického materiálu, technologie výroby nebo typologického vývoje a využívající statistické metody analýzy dat. Nestandardizované systémy deskripce neumožňují systematicky a synteticky analyzovat nálezové celky a komplikují možnost komparace materiálu v širším kontextu. Nedostatečná pozornost byla dosud věnována charakteru pramenné základny z hlediska geneze nálezových celků, což souvisí s teorií odpadových areálů a s procesy zapříčiňujícími vznik sídlištních kontextů. Ve starších studiích zcela absentují analýzy zabývající se procesy vzniku nálezových celků. Disponujeme řadou dílčích studií o charakteru keramické produkce v mladší době hradištní, které však z valné části vychází z analýzy keramických celků pocházejících z homogenizovaných nálezových situací. Do budoucna je třeba se více zaměřit na stupeň homogenizace keramických kolekcí. Nový směr vnáší do metodiky vyhodnocení archeologických nálezových fondů statistické analýzy, využívající především vícerozměrné metody analýzy dat, které mohou být přínosem pro zpracování nedostatečně stratifikovaných nálezových celků. V závěru lze konstatovat, že dosavadní metody bádání v oblasti analýzy keramických souborů byly předstatistické.

2.2 Pramenná základna moravské keramické produkce doby povelkomoravské a mladohradištní

Jeden z reprezentativních nálezových souborů na Moravě, který klademe do horizontu 10. století pochází z lokality Staré Zámky u Líšně. Na osídlení ze střední doby hradištní zde pravděpodobně kontinuálně navazuje sídlištní horizont z 1. poloviny 10. století, poté se předpokládá hiát v rozmezí zhruba 80 let. Další osídlení bylo na Starých Zámkách založeno někdy v druhé polovině, či spíše koncem 10. století a vyvíjí se přibližně do poloviny 11. století. Chronologické pozice nálezových celků v tomto případě upřesňuje nález mince Boleslava II. 972–999 v kontextu sídlištního objektu. Nálezový soubor ze Starých Zámek u Líšně poskytuje jedinečný studijní materiál k charakteru osídlení a keramické produkci v 10. století, postihující jak 1., tak 2. polovinu tohoto století. Tento soubor současně pomáhá charakterizovat podobu hmotné kultury ve zlomovém období okolo roku 1000 (*Staňa 1994; 1998a; nověji Kalčík 2013; 2015*). Horizont keramiky z 1. poloviny 10. století se vyznačuje ještě dominantním zastoupením hřebenových motivů výzdoby ve formě hřebenových vlnic a pásů, typické pro tuto keramiku jsou také kombinace hřebenové výzdoby a motivů jednozubého

nástroje, představující nové prvky související s novými trendy v keramické produkci, často se kombinují hřebenové vlnice s prostými úzkými rýhami, objevují se také různé kombinace výzdoby s hřebenovým vpichem (*Staňa 1994, 274–276; 1998a, 94–96; Kalčík 2013, 206–208; 2015, 166–173*). Další sídelní fáze v rámci povelkomoravského období byla ve Starých Zámkách ztotožněna s horizontem časově vymezeným od konce 10. století do 1. poloviny 11. století, který doprovází i nález mince z 2. poloviny 10. století (Boleslav II. 972–999). Keramika z tohoto horizontu má nejvíce analogií v moravských souborech keramiky z 1. poloviny 11. století, případně pocházejících z horizontu okolo roku 1000 (*Galuška 2009, 614–616, 627–628; Galuška – Šmerda 2010, 166–170; Procházka 2009a, 166; Kalčík 2013, 208–211; 2015, 166–173*). Z hlediska typologie okrajů a výzdobných motivů charakterizuje tento horizont keramika s okraji seřezanými jednoduše kuželovitě či válcovitě, případně s vytaženou horní hranou, výrazně jsou zde zastoupeny také okraje zaoblené. Prostřednictvím ojedinělých fragmentů se objevily i vyspělejší varianty okrajů – vytažené s lištou, seřezané a podříznuté, zesílené a zaoblené. Zastoupeny jsou také fragmenty nádob s válcovitým neboli cylindrickým okrajem. Dále jsou pro tento keramický horizont ze Starých Zámek příznačné hrnce s výrazným předělem nebo odsazením hrdla od výdutě, které často zdobí čochkovité vrypy nebo šikmé záseky v kombinaci s širokými rýhami. Ve výzdobě se nadále objevuje hřebenový vpich, případně jiné motivy hřebenového nástroje. Výzdobu charakterizují také plastické prvky, zejména lišty výraznější profilace trojúhelníkového nebo obdélníkového průřezu, plastická žebra na výduti nebo vývalkovité hrdlo. V obou nastíněných horizontech se objevuje grafitová keramika, přitom v mladší fázi, datované do konce 10. století, byla grafitová keramika zastoupena výrazněji (*Staňa 1994, 277–285; 1998a, 98–105; Kalčík 2013, 208–211; 2015, 166–173*). Soubor keramiky povelkomoravského horizontu ze Starých Zámek u Líšně poskytuje současně jedinečný srovnávací materiál s řadou analogií pro keramiku z lokality Kostice – Zadní hrád.

Analogickou lokalitu ke Starým Zámekům u Líšně představuje menší hradiště na Zelené Hoře u Radslavic. Zánik sídelního horizontu ze střední doby hradištní na počátku 10. století (okolo roku 900) indikují požárové vrstvy v destrukci opevnění. Na tomto hradišti však byly zaznamenány obzvláště intenzivní stopy osídlení mladší datace, doprovázené zejména keramikou z 11. století, přičemž se uvažuje o jisté kontinuitě vývoje od pokročilé fáze 10. století, pro osídlení z 10. století nemáme na této lokalitě dostatek podkladů (*Staňa 1998a, 106*). Dle dosavadních poznatků o vývoji moravské keramické produkce zahrnuje keramický celek ze Zelené Hory spíše horizont datovaný okolo roku 1000 až do 1. poloviny 11. století (*Galuška 2009, 614–624, 627–634; Procházka 2009a, 158–174*). Typologické prvky pokročil-

lé fáze 10. století lze sledovat v kombinacích hřebenových motivů výzdoby (hřebenový vpich nebo hřebenová vlnice) s prostými rýhami, objevuje se také motiv jedné vlnovky nad rýhami, odsazená hrdla zdobená šikmými záseky, trojúhelníkovité nebo výraznější plastické lišty. Keramiku z 1. poloviny 11. století ze Zelené Hory charakterizují typy nádob s odsazenými hrdly zdobené šikmými nebo vodorovnými vrypy různých tvarů a dominantní zastoupení rýhované výzdoby. Hřebenový vpich z výzdoby postupně mizí. Okraje hrnců jsou převážně nálevkovitě seřezané a mají vytažené hrany. Objevují se větší nádoby typu zásobnice, zdobené výraznými plastickými lištami trojúhelníkovitého nebo hraněného průřezu, ale také varianta se zesíleným, hraněným okrajem a plochou lištou obdélníkového průřezu (*Staňa 1998a*, 106–114), které jsou typické spíše pro produkci v pokročilé fázi 11. století (*Procházka – Peška 2007*, 168–169). Poměrně početné jsou v tomto souboru fragmenty nádob s válcovitým okrajem, zastoupené pěti exempláři (*Staňa 1998a*, 110–114)

Analogie keramiky k souborům ze Starých Zámků u Líšně můžeme sledovat také v nálezových celcích z prostoru samotného Brna. Výzkumy v poloze Brno – Modrý lev na Starém Brně zachytily sídlištní vrstvy s keramikou rámcově datovanou do 1. poloviny a závěru 10. století, ze zánikového horizontu valu pochází také keramika z 1. poloviny 10. století (*Jordánková – Loskotová 2006*, 125–126). Právě do těchto míst v poloze U Modrého lva se dle dosavadních výsledků archeologických výzkumů umísťuje významné sídlo doby knížecí v rámci předlokačního osídlení Brna, přičemž se zde předpokládá přítomnost trojdílného sídliště a hradní akropole (*Wihoda 2010*, 213–215, 283–285).

V nejjihnějším cípu Moravy se nachází jedno z důležitých center Velké Moravy – hradiště Pohansko u Břeclavi, kde dle posledních studií keramiky registrujeme vedle tradiční velkomoravské produkce i počátky povelkomoravského horizontu. Závěrečná fáze osídlení tohoto hradiště (4. fáze) je na základě relativní chronologie keramiky datována do přelomu 9. a 10. – 1. poloviny 10. století. Charakter keramiky této chronologické skupiny z Pohanska vystihuje přítomnost grafitové příměsi v ostřivu, okraje seřezané jednoduše kuželovitě či válcovitě, často zdobené na hrdle, ve výzdobě sílí podíl prostých rýh provedených jednozubým nástrojem, objevují se také motivy různých záseků nebo vpichů, plastické lišty a vývalky na hrdle, hřebenovou výzdobu zastupuje nízká, hustá hřebenová vlnice (*Macháček 2001a*, 209–210).

Na základě menšího keramického souboru nalezeného ve vrstvě pod destrukcí 1. kostela na Pohansku u Břeclavi evidujeme v místě slovanského hradiště, a to přímo na jeho akropoli, stopy redukovaného osídlení zřejmě kratšího trvání ve starší fázi mladší doby hradištní (*Dostál 1973–1974*, 181–182, 187–191). V tomto případě šlo zřejmě o druhotné využití prostoru kostela

k obydlí v době, kdy již neplnil svůj primární účel; mezi velkomoravskou fází a mladohradištním osídlením lze s určitostí předpokládat časovou proluku, kdy byla plocha hradiště na Pohansku vysídlená. Dosavadní výzkumy neprokazují kontinuální vývoj osídlení na akropoli hradiště až do mladší fáze raného středověku (*Macháček 2001a; 2007*). Keramický celek zpod destrukce 1. kostela byl původně chronologicky zařazen do 2. poloviny 10. století (*Dostál 1973–1974*, 181, 188–191). Dle nových zjištění a srovnání s jinými nálezovými celky na Moravě lze upřesnit relativní dataci této keramické skupiny z Pohanska do horizontu s počátky okolo roku 1000 a do 1. poloviny 11. století (*Balcárková 2013*, 820). Pohanskou keramickou skupinu ze starší fáze mladší doby hradištní charakterizují zejména hrnce s maximální výdutí těsně pod hrdlem, připomínající situlovitě tvary, hrnce širší – mísovitě nebo také soudkovitě profilace. Větší nádoby zásobnicového typu zde nebyly dokumentovány. Hrdla hrnců jsou často ostře odsazena od výdutě výrazným lomem na vnější straně nádoby. Okraje jsou u většiny exemplářů jednoduše profilované – seřezané válcovitě nebo nálevkovitě, někdy s vytažením horní či spodní hrany. Ve výzdobě převládají šikmé záseky či vrypy umístěné těsně pod hrdlem, zpravidla na odsazení, které na zbytku nádoby doplňují široké vodorovné rýhy, většinou spirálovitě vinuté. Ojedinele se objeví vlnovky nebo hřebenová vlnice (viz obr. 12b). Dle charakteru keramického materiálu rozlišil B. Dostál u této keramiky tři skupiny, přičemž jedna zastupuje zboží s příměsí grafitu v ostřivu, druhá je keramika ostřená pískem a třetí kategorie náleží keramice z jemně plavené šedobílé hlíny (*Dostál 1973–1974*, 187).

Na nedaleké raně středověké lokalitě v Mikulčicích, kde se rozkládalo významné centrum doby velkomoravské, prokazují dosavadní archeologické výzkumy stopy osídlení od střední doby hradištní po počátek vrcholné fáze středověku (9.–13. století), v tomto širokém časovém rozpětí ovšem nelze vyloučit přestávky v kontinuitě osídlení. O charakteru osídlení mikulčického centra v 1. polovině 10. století archeologické prameny nevyprávějí nic konkrétního, přesto se předpokládá, že po zániku Velké Moravy zde osídlení přežívá v silně redukované podobě a přesouvá se zřejmě do prostoru podhradí. Během 10. století se osídlení v areálu bývalého hradiště stáhlo do vyvýšených poloh písčítých dun a nové prvky sídelní struktury zde zaznamenáváme až v pokročilé fázi 10. století (*Mazuch 2013*, 101–102; *Póláček 2014*, 6–8).

Povelkomoravský horizont vývoje v Mikulčicích zastupuje a charakterizuje zejména keramika s grafitovou příměsí neboli tzv. raná grafitová keramika, pocházející primárně z povrchové vrstvy hradiště. Tato vrstva vytváří na lokalitě poměrně homogenizovaný sediment bez možnosti bližšího a přesnějšího stratigrafického dělení, tudíž vrstva obsahuje keramické fragmenty

starší i mladší datace, které byly dále rozlišovány na základě morfologických a typologických znaků. Grafitová keramika se v rámci povrchové vrstvy nejvíce koncentrovala v prostoru severovýchodní části mikulčické akropole. Menší kolekce grafitové keramiky pochází také z hrobových celků (Poláček 1998, 129, 143–145; 1999, 742–744, 747–751). Konkrétní pozůstatky sídelních aktivit z horizontu povelkomoravského období a starší fáze mladší doby hradištní byly v Mikulčicích zaznamenány pouze v prostoru podhradí. Do této fáze bylo původně zařazeno šest sídlištních objektů nacházejících se pod kamennou destrukcí 6. kostela, které J. Poulík datoval do 2. poloviny 10. století. Na základě charakteru keramiky však lze do povelkomoravského a mladohradištního horizontu bezpečně zařadit pouze dva objekty v blízkosti 6. kostela s početnějšími keramickými celky (Poulík 1963, 71; Poláček 1998, 133). Východně od 9. kostela pak byla keramika podobného charakteru a chronologického určení evidována v rámci náleзовého celku z objektu studnovitého typu (Poláček 1998, 133). Sporadické náleзовé celky keramiky z těchto sídlištních objektů byly na základě morfologických a typologických vlastností keramiky a dle analogií z jiných lokalit rámcově datovány od 2. poloviny 10. století až do 1. poloviny 11. století. Charakter mikulčické rané grafitové keramiky z vymezeného horizontu mladší doby hradištní určují zejména hrncovité tvary nádob a ojediněle zastoupené zásobnice, mísa nebo hliněný kotouč. Okraje hrnců jsou většinou jednoduše seřezané a vně vyhnuté, někdy se objevuje vytažení či podříznutí spodní hrany, případně vytažení horní hrany. Zásobnice mají také jednoduše seřezané a vně vyhnuté okraje, nebo se v jejich případě objevují okraje zesílené a hraněné. Ve výzdobě dominují hřebenové vlnice, v menší míře jsou zastoupeny hřebenové vpichy, jednoduché vlnovky nebo pásy vrypů v podhrdlí kombinované s hustým rýhováním těla nádob (viz obr. 13). V souborech ze sídlištních objektů v okolí 6. kostela se vedle sebe vyskytují okraje kalichovitě prohnuté s prožlabeným ukončením (obr. 13: 5–6, 15–18, 23; Klanica – typ 3; Klanica 1970, 104; Poláček 1998, 145–147; 1999, 745–747; 2014, 7–8), které patří k typickým atributům mikulčického keramického okruhu, charakterizující mladší stupeň velkomoravského horizontu od pokročilé fáze 9. století do počátku 10. století (Mazuch 2013, 56–67, 102). Dále z těchto celků pochází keramické fragmenty zdobené záseky nebo vlnovkou s rýhami, případně ojedinělé fragmenty nádob s válcovitým okrajem, které odpovídají charakteru keramiky datované do pokročilé fáze 10. století – 1. poloviny 11. století (obr. 13: 1; Poláček 1998, 145–147; 1999, 745–747; 2014, 7–8). V případě kalichovitě prohnutých, prožlabených okrajů lze ovšem uvažovat o delší tradici utváření podobných typů kalichovitě profilovaných okrajů. V porovnání s vývojem keramické produkce ve středoevropské oblasti jsou zdejší okraje s kalichovitou pro-

filací ve své klasické podobě příznačné až pro horizont od pokročilé fáze 10. století do 11. století (Boháčová 2003a, 453; Bartošková 2010, 273; 2011, 292–295; Frolíková–Kaliszová 2013, 109–110). Dle dosavadních zjištění nemůžeme jednoznačně rozhodnout o délce jejich přezívání. Na keramice ze souboru od 6. kostela v Mikulčicích byla pozorována také řada cizích elementů – „česká“ lahev poukazuje na kontakty s prostředím Čech, zlomky grafitové pánve mají analogie v rakouském a bavorském Podunají (Poláček 1998, 145–147; 1999, 745–747; 2014, 7–8). Mezi nejzajímavější nálezy se řadí hrnc s rádélkovou výzdobou, představující nejranější exempláře tohoto typu výzdoby na Moravě, jehož analogie můžeme hledat již v sídlištních celcích z konce 9. století a z 10. století, ale i z mladších kontextů 11. století v Karpatské kotlině. Na Moravě je rádélkem zdobená keramika v této fázi raného středověku vzácná, větší výskyt této výzdoby zaznamenáváme v moravských souborech keramiky opět až v horizontu pozdně hradištní keramiky na přelomu 12. a 13. století, kdy se na keramice spojují starší prvky hradištní produkce s novými elementy přicházejícími ze sousedních oblastí, na jižní Moravu většinou z Podunají (Měřínský 1986, 31, 63).

Grafitová keramika mladší fáze mladší doby hradištní, rámcově datovaná od 2. poloviny 11. století do 1. poloviny 13. století, pochází v Mikulčicích primárně z povrchové kulturní vrstvy. Konkrétní sídlištní objekty k tomuto horizontu vývoje nebyly v Mikulčicích zatím spolehlivě identifikovány, největší koncentrace keramiky mladší mladohradištní datace však byla evidována v okolí 5. kostela a poblíž hlavního paláce na akropoli hradiště. Ojedinělé nálezy keramiky tohoto charakteru pochází také z prostoru předhradí a podhradí. Horizont keramiky mladšího mladohradištního stupně v Mikulčicích vystihují fragmenty hrnců, zásobnic a jeden zlomek pánve. Nadále se objevují hrnce s ostře odsazenými hrdly. Mezi okraji dominují různé varianty nahoru vytažených okrajů s lištou, objevují se i pokročilejší varianty vně vyhnutých, vytažených okrajů s lištou a okrajů římsovitěho typu, které bývají na vnější straně často zdobené a jsou příznačné pro horizont pozdně hradištní keramiky (konec 12. století – 1. polovina 13. století). Jednodušší typy okrajů představují okraje vně vyhnuté, zesílené a seřezané nebo zaoblené a lehce nahoru vytažené. V rámci této kategorie mikulčické keramiky jsou zastoupeny také ojedinělé fragmenty nádob s válcovitým okrajem. Zásobnice charakterizují zesílené okraje hraněného průřezu nebo klasické kyjovité okraje lichoběžníkovitého průřezu, které jsou také někdy zdobené na vnější straně. Výzdobné motivy zastupují šikmé vrypů pod hrdlem, jednoduché vlnovky nebo široké, ploché žlábků, vytvářející někdy na plecích plastické zvlnění. Na zcela ojedinělých fragmentech se objevuje rádélková výzdoba. Horizontální rýhování či žlábkování jednoznačně na této keramice dominuje (Poláček 1998, 149–154).

Dále na jihovýchodě Moravy, v prostoru staroměstské sídelní aglomerace, byla v nedávných letech objevena nová raně středověká osada rámcově z 2. poloviny 10. století – 1. poloviny 11. století. Osada se nachází v trati Na Zahradkách a zastupuje také horizont povelkomoravského vývoje (*Galuska 2009*, 624–626, 634). Keramiku z horizontu 10. století určují zejména prvky staršího charakteru, např. v podobě různých hřebenových motivů výzdoby, které se v případě tohoto souboru často kombinují s výzdobou provedenou jednozubým nástrojem – objevují se kombinace hřebenových vpichů s rýhami, hřebenové vpichy společně s hřebenovými vlnicemi, ale také hřebenové vlnice v kombinaci s jednoduchou rýhou. Ve výzdobě keramiky ze Starého Města – Na Zahradkách však dominují motivy šikmých vrypů na podhrdlí s vodorovnými žlábkami či rýhami, které jsou příznačné spíše až pro keramiku 11. století. Další charakteristické znaky tohoto keramického souboru se řadí k vlastnostem vystihujícím dle analogií podobu spíše mladší keramiky z horizontu okolo roku 1000 a 1. poloviny 11. století. Jedná se především o fragmenty hrnců s odsazením hrdla na vnější straně, které jsou v těchto místech často zdobené různými vrypky, hřebenovou vlnicí nebo obvodovým žlábkem. Objevují se také nádoby s válcovitým okrajem nebo ploché plastické lišty na zásobnicích z grafitového keramického materiálu. Grafitová keramika představuje 16 % tohoto souboru. Okraje jsou převážně jednoduše seřezané kuželovitě či válcovitě. Vedle hrncovitých nádob, které v souboru jednoznačně dominují a mají vejčité nebo soudkovité tvary, se objevily ojedinělé fragmenty zásobnic (*Galuska 2009*, 614–624, 627–634).

Jedinečné keramické soubory datované mincemi z 11. století pocházejí ze tří sídlištních objektů nalezených v poloze Hrubý díl v Modré u Velehradu. Relativní dataci keramických celků upřesňují u dvou objektů uherské mince Ondřeje I. (1046–1060), které se na Moravě nejvíce objevují v sídlištních a hrobových kontextech datovaných před rok 1060. Teprve po tomto datu uherské mince z území Moravy mizí v souvislosti s nástupem moravských denárů malého střížku. Ve výplni třetího sídlištního objektu byla nalezena mince s ražbou moravského údělného knížete Svatopluka (1095–1107), které nejsou na Moravě příliš časté (*Galuska – Šmerda 2010*, 174, 178; *Videman – Macháček 2013*, 865, 867).

V případě mincí Ondřeje I. z Modré u Velehradu se jedná spíše o mladší varianty těchto ražeb, které se do výplni sídlištních objektů dostaly zřejmě až těsně před rokem 1060, tedy v závěru starší fáze mladší doby hradištní a na počátku etapy nové. Související keramické celky charakterizují především okraje kuželovitě seřezané s vytaženou spodní hranou a okraje s horizontální obvodovou ploškou na horní straně, připomínající varianty hraněných okrajů. U grafitové keramiky byly zaznamenány tři exempláře vytažených okrajů s lištou představující v těchto keramických celcích spíše progre-

zivní nové tvary. Grafitová keramika zastupuje v obou případech nálezových celků pouze nepatrnou část keramických fragmentů (11–15 %). Ve výzdobě jednoznačně dominuje jednoduché rýhování v podobě poměrně širokých obvodových rýh umístěných na nádobě těsně vedle sebe, které zpravidla nedoplňují jiné výzdobné motivy, pásy šikmých vrypů jsou v těchto keramických souborech vzácné. Hrdla hrncovitých nádob jsou někdy zvýrazněna odsazením. Prostřednictvím dvou keramických fragmentů se zachovaly části nádob s válcovitým okrajem, které vzhledem k použitému keramickému materiálu představují spíše domácí výrobek. Keramické celky s nálezy uherských mincí z Modré lze přesněji chronologicky zařadit do doby okolo poloviny 11. století (*Galuska – Šmerda 2010*, 174–178).

Keramický celek z Modré s moravským denárem kladeným na přelom 11. a 12. století jednoznačně charakterizuje mladší stupeň mladohradištní keramické produkce, přičemž se předpokládá, že do výplně objektu se tato mince dostala někdy ke konci prvního desetiletí 12. století. Jedná se o méně početný keramický celek (48 ks), tvořený přibližně z poloviny grafitovou keramikou. Fragmenty grafitové keramiky představují zejména zlomky větších nádob pravděpodobně zásobnicového charakteru zdobené plastickými lištami v kombinaci s pásy vrypů a rýhami. Celkově tento soubor charakterizují varianty vytažených okrajů s lištou, okraj kuželovitě seřezaný s horizontální obvodovou ploškou na horní straně, tedy hraněného typu, vyskytující se u hrnců, a okraje kuželovitě seřezané s vytaženou horní hranou. Ve výzdobě dominují horizontální rýhy umístěné těsně vedle sebe, někdy nepravidelné a překrývající se. Větší fragment hrncovité nádoby zdobí na podhrdlí drobná lišta přesekávaná pásem vrypů, na výduti pokračuje výzdoba v podobě dvou řad hustých vlnovek a horizontálních rýh. U hrnců převažuje vejčitý tvar (*Galuska – Šmerda 2010*, 164–166, 178–179).

Základní tendence keramické produkce v rámci povelkomoravského vývoje na jihozápadní Moravě se v zásadě neodlišují od produkce v oblasti dolního Podvyjí nebo dolního Pomoraví – Pohansko, Mikulčice. Keramické soubory z 10. století, případně ze starší fáze mladší doby hradištní, datované do konce 1. poloviny 11. století, představují zejména lokality hradištního charakteru – Pallardiho hradiště u Vysočan, Kramolín, Staré Hobzí, Hornice – Turecký kopec. V porovnání s celky z dolního Podvyjí a Pomoraví můžeme v souborech z jihozápadní Moravy pozorovat výraznější zastoupení hřebenových motivů výzdoby, a to nepravidelné hřebenové vlnice a pásy, hřebenový vpich, které zde i v pokročilé fázi 10. století stále dominují. Tím se tato keramika charakterem přibližuje keramické produkci v oblasti rakouského Waldviertelu a jižních Čech, kde nacházíme analogie (*Poláček 1994*, 254). Keramické soubory z jihozápadní Moravy dále charakterizují, vedle již zmíněných hřebenových motivů,

ojediněle zastoupené výzdobné kombinace vlnovek a rýh připomínající blučinský typ výzdoby, šikmé záseky, hrnce s odsazením hrdla na vnější straně, které bývají v těchto místech obvykle zdobené hřebenovým vpichem nebo šikmými záseky. Převažují okraje vně vyhnuté, jednoduše zaobleně ukončené nebo seřezané, ojediněle se objevují okraje lehce podžlabené, s vytaženou horní hranou, hraněné okraje – někdy s vytaženými hranami, vodorovně seřezané a prožlabené okraje nebo bohatě profilované okraje. Zásobnice ze starší fáze mladší doby hradištní na jihozápadní Moravě charakterizují také jednoduché typy okrajů prostě seřezané, vně vyhnuté, které často zdobí plastické lišty trojúhelníkovitého profilu (Poláček 1994, 249, 252). Keramika povelkomoravského horizontu z jihozápadní části Moravy vyvolává dojem, že je mnohem starší, než např. soubory z dolního Podvíví.

V náleзовých celcích ze Starého Hobzí a Hornic dominuje keramika odpovídající rámcově charakteru keramické produkce v 10. století (Poláček 1994, 252; Hejhal 2012, 146, 148). Výzkumy na hradišti u Vysočan a v Kramolíně doložily dvě základní fáze osídlení, první se datuje od střední doby hradištní s kontinuitou do 1. poloviny 10. století, druhou fázi zastupují náleзовé celky s keramikou z mladšího stupně mladší doby hradištní (2. polovina 11. století – 12. století). Charakter keramiky z mladší fáze mladší doby hradištní v Kramolíně vystihují zejména okrajové fragmenty hrnců a zásobnic, jejichž chronologickou pozici upřesňuje náleзовý moravského denáru z konce 11. století v objektu 142. Pro tento náleзовý celek jsou příznačné hrnce střední velikosti vejčitého tvaru, u nichž převládají okraje tzv. dvoukónického tvaru nebo okraje svíslé, tedy zejména varianty okrajů vytažených vzhůru s lištou, menšinově jsou zastoupeny okraje vně vyhnuté – šikmé a různě seřezané. Ve výzdobě běžných hrnců dominuje vodorovné rýhování nebo se objeví kombinace rýh a jednoduché vlnovky, méně častý je motiv hřebenové vlnice. Zásobnice zdobí plastické lišty, často v kombinaci s hřebenovým vpichem, okraje jsou zesílené, různě profilované, převážně hraněného průřezu – na jednom exempláři okraje zásobnice se objevila výzdoba v podobě záseků na horní straně okraje. Zmíněný soubor keramiky z Kramolína se vyznačuje také silnou příměsí grafitu v keramické hmotě. Stejně tak pro keramické soubory z hradiska u Vysočan je příznačný vysoký podíl grafitu v keramickém materiálu. Keramiku mladšího mladohradištního stupně z vysočanského hradiska charakterizují zejména fragmenty svíslé vytažených okrajů s lištou nebo okraje vně vyhnuté – šikmé, náležející hrncům, které byly relativně datovány také do závěru 11. století. Ve výzdobě se objevuje motiv vlnovky, hřebenové vlnice a šikmých vrypů většinou v kombinaci s rýhami. Keramické fragmenty pochází primárně z hrnců soudkovitého tvaru, jeden fragment náleží nádobě lahovitého tvaru (Nekuda 1984, 27).

Specifické vlastnosti vykazují keramické soubory ze Mstěnic u Hrotovic. V. Nekuda, který se dlouhodobě věnoval archeologickému výzkumu a studiu této významné raně středověké lokality, rozlišil pět sídelních fází (Nekuda 1985, 2000; R. Nekuda – V. Nekuda 1997). Nejstarší horizont osídlení reprezentuje jen několik málo rozptýlených sídelních objektů, které byly datovány do starší a střední fáze doby hradištní (konec 8. století – 9. století). Středohradištní sídelní horizont překrývá osídlení z mladší doby hradištní. Druhá fáze osídlení spadá do 10. století – 1. poloviny 11. století. V 2. polovině 11. století nabývá osídlení na intenzitě – v mladší fázi mladší doby hradištní v rámci třetí a čtvrté sídelní fáze zde působila slovanská osada skládající se až z 54 sídelních objektů (2. polovina 11. století – 12. století). Dominantní postavení ovšem ve Mstěnicích zaujímaly relikty sídelních objektů a náleзовé celky ze zaniklé středověké vsi relativně datované od konce 12. století do 1. poloviny 13. století (cca 77 objektů; Nekuda 2000, 120–148). I když se jedná o jednu z největších otevřených sídelních lokalit, která byla v úplnosti publikována, je třeba její publikaci a celkovému zpracování výsledků výzkumu v této poloze vytknout řadu nedostatků spočívajících zejména v nepřesné dataci sídelních objektů. Z hlediska chronologicko-typologického vývoje keramiky V. Nekuda nevytvořil příliš detailní schéma, podal pouze jednoduchou a velmi zevrubnou charakteristiku keramických celků, na základě kterých vymezil chronologické fáze osídlení (Nekuda 2000, 152–161, 232–242). Autor se nepokusil o kritiku způsobu vzniku náleзовých souborů, nepřipouští, že předměty v zásypech jam nemusely primárně souviset s náleзовou situací, v jeho práci postrádáme dostatečný rozbor náleзовého fondu a náleзовých situací, nejsou zde zohledněny stratigrafické vztahy jednotlivých náleзовých souborů včetně jejich detailní analýzy. Analýzu mstěnické keramiky a práci s tímto archeologickým materiálem, který V. Nekuda využívá jako hlavní datační prostředek, lze považovat za archaické, tudíž jím vymezené chronologické fáze osídlení ve Mstěnicích nelze bez výhrad přijmout jako směrodatné (Procházka 2002, 947–958).

Charakter mstěnických keramických celků ze starší fáze mladší doby hradištní vystihují fragmenty hrncovitých nádob, ale také zásobnic, zdobené často hřebenovými vpichy nebo záseky. Okraje jsou u obou typů nádob převážně jednoduše ukončené zaoblením nebo prostým seřezáním, ojedinělými fragmenty jsou zastoupeny také hrnce s válcovitým okrajem nebo okraje vodorovně seřezané s mírně kalichovitě prohnutým ústím, zdobené na vnitřní straně hřebenovou vlnicí. Objevují se plastické lišty trojúhelníkovitého nebo hraněného průřezu (Poláček 1994, 255–258). Mstěnické náleзовé celky keramiky z mladší fáze mladší doby hradištní určují zejména fragmenty vně vyhnutých, šikmých okrajů, ukončených seřezáním,

a varianty vytažených okrajů s lištou – svisle vytažené, dvoukónické, které pocházejí primárně z nádob typu hrnců. Dále zde byly evidovány fragmenty zásobnic a dva ojedinělé střepy nádob lahvovitého tvaru, čímž se mstěnický soubor keramiky řadí mezi ojedinělé náleзовé celky na Moravě s raným výskytem tohoto typu nádob. Zlomky lahví se vyznačují štíhlým tvarem, absencí výzdoby a vysokým podílem grafitu v ostřivu. U těchto exemplářů nádob lahvovitého typu lze pozorovat znaky typické pro lahve z předcházející etapy střední doby hradištní, které byly na Moravě produkovány pod vlivy kulturního proudu z Karpatké kotliny. Všechny moravské exempláře lahvovitých nádob v nálezových celcích mladohradištní datace vykazují známky shodného charakteru. Stejně jako u jiných lokalit s keramickými soubory z mladší fáze mladší doby hradištní také pro keramiku této datace ze Mstěnic jsou příznačné zásobnice bohatě zdobené plastickými lištami se zesílenými, různě profilovanými okraji převážně hraněného průřezu, předznamenávající vývoj kyjovitých forem okrajů (*Nekuda 1984*, 33–39, 43–44; *Poláček 1994*, 255–258).

Útržky sídelního horizontu z 10. století byly zaznamenány také např. v Olomouci – Biskupské náměstí, Dómské návrší. Z prostoru Biskupského náměstí pochází menší kolekce keramiky, mimo jiné také s příměsí grafitové horniny, která byla relativně chronologicky zařazena do 9. století a 1. poloviny 10. století (*Bláha 2001*, 51–52). Na Dómském návrší byly evidovány relikty raně středověkého osídlení, dle relativní chronologie keramiky ze střední doby hradištní, kontinuálně se vyvíjející pravděpodobně do 1. poloviny 10. století. Počátky raně středověkého osídlení v prostoru pozdějšího olomouckého hradu sahají do 9. století. Z hlediska typologie keramiky zastupují tuto počáteční fázi okraje prožlabené, případně okraje kalichovitě profilované, které byly dokumentovány v různých úrovních, ovšem vzhledem k celkovému množství keramiky tvoří tyto okraje nepatrnou kolekci. Stejně jako na Pohansku nebo v Mikulčicích lze také u těchto exemplářů okrajů z Dómského návrší uvažovat o jejich přesahu do povelkomoravského horizontu vývoje, zejména v případě výrazněji zastoupené skupiny okrajových fragmentů s kalichovitě profilovaným ústím, hrotitého povytažení nebo napřímení široce rozevřeného ústí, které naznačují určitý vývoj. Chronologicky mladší sídelní fázi v tomto prostoru reprezentuje kolekce keramiky vykazující četné kontakty s polským prostředím (nádobý s válcovitými okraji, dvoukónické nádoby, střep z mísy se třmenovým uchem, zlomky nádob s dutou prstencovitou nožkou, zlomek kalichovitě nádoby), která se časově řadí do horizontu okolo roku 1000 (*Dohnal 2005*, 80–85). Mocné kulturní vrstvy dokumentované na řadě míst v areálu hradu a v prostoru pozdějšího předhradí naznačují intenzivní osídlení v této poloze od pokročilé fáze 10. století, kdy zde byly položeny zá-

klady olomouckého hradu (*Bláha 1980*, 301–302, 309). Povelkomoravský horizont vystihují okraje nálevkovitě nebo kuželovitě seřezané s různě vytaženými hranami, zaoblené okraje se zesíleným koncem, reminiscence prožlabených okrajů s úzkou rýžkou, nově se objevují zesílené, hranaté nebo zaoblené okraje. Tvarový sortiment nádob představují zejména hrnce, méně jsou zastoupeny mísy, misky a větší nádoby zásobnicového typu. Negrafitové zboží ostřené pískem doplňuje keramika s grafitovým ostřivem, jejíž největší podíl byl zaznamenán v kontextech datovaných před polovinu 10. století, výrazné zastoupení zaujímá grafitová keramika i v mladších kontextech až do poloviny 11. století (*Dohnal 2005*, 80–85).

V Přerově jsou pozůstatky sídelního horizontu z 10. století také pouze torzovité. Výzkumy na Horním náměstí v Přerově zachytily v kulturních vrstvách několik fází osídlení v rámci mladší doby hradištní, přitom keramika byla rozlišena do čtyř až pěti chronologických fází. Nejstarší kolekce keramiky pochází z 2. poloviny 9. století. Malý soubor keramiky obsahující i fragmenty s grafitovou příměsí byl rámcově datován do pokročilé fáze, tedy do 2. poloviny 10. století. Třetí soubor keramiky se relativně chronologicky řadí do přelomu 10. a 11. století a prvních (dvou?) desetiletí 11. století. Chronologické postavení keramiky 4. fáze do doby těsně před polovinou 11. století částečně upřesňuje mincovní závaží z období vlády knížete Břetislava I., datované před rok 1050. V následujících vrstvách byla dokumentována již jen keramika z 2. poloviny 11. století – 12. století a mladší planýrky (*Procházka 2009a*, 156–157, 160–167). Přerovskou keramiku pokročilé fáze 10. století z Horního náměstí charakterizují zejména okraje vně vykloněné, hraněné, někdy s vytaženou horní hranou, ve výzdobě keramiky se objevují kombinace hřebenových vlnic s jednoduchými rýhami nebo různé motivy vrypů umístěné na podhrdlí a kombinující se s vodorovnými rýhami. V místním souboru keramiky z 10. století zcela chybí zastoupení plastických lišt ve výzdobě a neobjevují se ani polské prvky, které jsou příznačné spíše až pro následující horizont vývoje (*Procházka 2009a*, 162). Intenzivní sídelní aktivity v prostoru Horního náměstí v Přerově indikují mnohem početnější kolekce keramiky relativně datované do horizontu okolo roku 1000 a do 1. poloviny 11. století, čímž se také tato lokalita vyznačuje. Tento keramický soubor charakterizují zejména hrncovité tvary nádob vejčité a esovité profilace, případně zásobnice zdobené plastickými lištami a bohatou kombinovanou rytou výzdobou, objevují se však již hrnce s vysoko položenou maximální výdutí předznamenávající další vývoj. Ve výzdobě vynikají dlouhé úzké záseky nebo čokkovité vrypy umístěné na podhrdlí v kombinaci s jinou výzdobou – většinou s prostými rýhami, udržují se také kombinace hřebenových vpichů a čokkovitých vrypů s rýhami, které však v této fázi vývoje nejsou

v Přerově již tak časté. Na rozhraní hrdla a zvýšené maximální výdutě hrnců se zpravidla objevuje výrazný lom nebo odsazení. V horizontu keramiky datované okolo roku 1000 byly poprvé zaznamenány zlomky nádob s válcovitým okrajem, které se dále objevují v mladších kontextech kolem poloviny 11. století. V porovnání s předcházejícím souborem keramiky z 10. století bylo v keramické kolekci z Horního náměstí v Přerově pozorováno navýšení podílu grafitové keramiky od počátku 11. století (*Procházka 2009a*, 162–166).

Další hodnotný soubor mladohradištní keramiky pochází z Kozlovské ulice v Přerově, nacházející se na někdejší podhradí. Konkrétně se jedná o keramický soubor ze dvou kulturních vrstev s různým mechanismem vzniku a v různém uložení, rámcově datovaný do 1. poloviny 11. století. Některé charakteristické znaky keramiky z Kozlovské ulice v Přerově připomínají soubory datované do 1. třetiny 11. století, převažuje však keramika s prvky vročenými na základě morfologicko-typologického srovnání spíše do období kolem poloviny 11. století. Dominují jednoduché varianty okrajů, vně vykloněné a zaoblené nebo nálevkovitě seřezané, případně s vytažením horní či dolní hrany. V tomto souboru chybí typy vytažených okrajů s lištou, charakteristické pro keramiku mladšího mladohradištního stupně (2. polovina 11. století – 12. století) – objevily se jen dva ojedinělé exempláře. Některé okraje však svým tvarem předznamenávají následující vývoj, např. zesílené varianty kyjovitých forem u okrajů zásobnic, proto se relativní datace kontextů z Kozlovské ulice posouvá spíše k polovině 11. století. Objevují se fragmenty nádob s válcovitým okrajem a sporadicky zlomky válcovitých a pohárovitých nádob. Ve výzdobě převládají kombinace šikmých záseků či vrypů pod hrdlem s rýhami nebo hřebenové vlnice s rýhami. Mezi méně časté motivy, které jsou spíše na ústupu, se řadí vlnovky, hřebenový vpich nebo nehtovité vrypy. U některých hrnců s jednoduše profilovaným okrajem byla pozorována bohatá výzdoba tvořená kombinací plastických lišt, a to hlavně trojúhelníkovitého průřezu, vícenásobných vlnic a hřebenových vpichů, pro které byla navíc příznačná také grafitová příměs v ostřivu. Grafitová keramika v případě tohoto souboru tvoří zcela zanedbatelné množství: 8–12 % (*Parma 2001*, 179, 180–186; *Procházka 2009a*, 166–167).

V rámci charakteristiky staršího stupně mladohradištní keramické produkce na severní Moravě lze vycházet zejména z přehledného, ovšem ne příliš detailně provedeného chronologicko-typologického schématu, které vypracoval V. Goš v 70. letech 20. století na příkladu keramických souborů z 10.–13. století pocházejících ze sídlištních kontextů osady v Mohelnici a z předpecní jámy v Želechovicích (*Goš 1977*). Povelkomoravský horizont keramiky z 10. století podle tohoto schématu vystihují převážně prosté, bezuché hrnce vejčité nebo soudkovité profilace, s jednodu-

chými vně vyhnutými a různě seřezanými okraji, které na plecích nejčastěji zdobí souvislé vodorovné rýhování v kombinaci se šikmými vrypy nebo hřebenovými vpichy na podhrdlí. Objevuje se grafitová keramika s příměsí jemně drcené tuhy a hnědavou engobou (?) na vnější straně nádoby. Ojedinělými fragmenty jsou v souborech z 10. století zastoupeny zlomky masivních nádob zdobené plastickými lištami, které lze řadit mezi zásobnice (*Goš 1977*, 291–300). Počátky výroby masivních zásobnic na severní Moravě jsou nejasné, na základě ojedinělých exemplářů se však předpokládá jejich výskyt od pokročilé fáze 10. století, přitom nejranější varianty zásobnic měly pravděpodobně ještě jednoduché okraje, vně vykloněné a různě seřezané, stejně jako hrncovité nádoby. Do staršího stupně mladší doby hradištní spadají také plně vyvinuté typy zásobnic menších rozměrů s nízkým, hranatým nebo mírně ovalovým, vně či dovnitř zesíleným okrajem, které dle typologického schématu severomoravské keramiky nesou označení typ I a jsou datovány do 1. poloviny 11. století (*Goš 1977*, 295–297, *Goš – Karel 1979*, 166–167). V severomoravských keramických souborech nejstarší fáze mladší doby hradištní v horizontu 10. století se velmi zřídka vyskytnou také fragmenty plochých talířů (*Goš 1977*, 300).

Severomoravské soubory keramiky z 11. století nadále charakterizují bezuché hrnce vejčitého nebo soudkovitého tvaru, které mají v 1. polovině tohoto století ještě jednoduše profilované, různě seřezané okraje, od 2. poloviny 11. století se okraje hrnců začínají vytažovat vzhůru do podoby vytažených okrajů s lištou. Na počátku 11. století se na severní Moravě objevují první nádoby s válcovitým okrajem, přitom některé jsou cizího, pravděpodobně polského původu a jiné jsou evidentně místní výroby. Ve výzdobě keramiky převládají vlnovkové a vodorovné žlábkové, jen zřídka v kombinaci se šikmými vrypy. Pro grafitovou keramiku tohoto období je příznačná příměs větších kousků tuhy a hnědá či šedá engoba (?) (*Goš 1977*, 293–300). Zásobnice 11. století se v souborech ze severní Moravy rozlišují do dvou základních typů – typ I (popsaný výše) časově vystihuje období 1. poloviny 11. století, typ II byl chronologicky vymezen na základě celků s nálezy denárových ražeb z 2. poloviny 11. století. Konkrétně se jedná o denáry Oty I. Sličného (1061–1087), které pocházejí z kamenné destrukce v Mohelnici a z předpecní jámy v Želechovicích. Masivní zásobnice II. typu mají vyšší kónické tělo a rovný, zesílený, různě profilovaný okraj, převážně hranatého průřezu. Na těle těchto zásobnic se objevuje bohatá výzdoba kombinující plastické lišty a rytou výzdobu. Zásobnice II. typu v různých modifikacích předznamenávají vývoj tohoto artiklu i ve 12. století. Keramické soubory z 11. století na severní Moravě zřídka doplňují i jiné keramické tvary – např. ploché talíře nebo různé misky (*Goš 1977*, 295–298, 300; *Goš – Karel 1979*, 166–168).

Ve 12. století nezaznamenáváme změnu tvarového sortimentu, alespoň podle keramických souborů z Mohelnice a Želechovic. Dominují hrnce, následované zásobnicemi, nadále se objevují hrnce s válcovitými okraji, kónické nádoby, ojediněle se vyskytnou ploché talíře, které nemění svůj tvar, nebo misky různých tvarů. V okrajové profilaci běžných hrnců nadále převažují okraje vytažené s lištou, u kterých lze pozorovat vývoj v podobě protažení okraje do výšky. Výrazně profilovány jsou okraje zásobnic, které nabývají zesílených, kyjovitých forem. Na okrajích zásobnic z horizontu 12. století ze severní Moravy se objevují ryté značky. Výzdoba zásobnic sestává z širokých plastických lišt v kombinaci s rytými motivy šikmých vrypů, vlnovek či žlábků. Běžné hrnce bývají zdobeny převážně vodorovnými žlábkami, které někdy doplňují žlábkované neboli široké vlnovky, výjimečně šikmé vrypy na podhrdlí. Z hlediska celkového tvaru keramických nádob, technologie výroby a typologie výzdoby nedochází k výrazné změně ani v celcích datovaných do 1. poloviny 13. století. Proměňují se pouze tvary okrajů. U hrnců se zastavilo vytažování okraje, nastupují okraje vně vyhnuté, římsovité profilace a mizí lišta umístěná nad hrdlem okraje. Pro zásobnice 13. století ze severní Moravy jsou typické kyjovitě zesílené okraje, často zdobené na vnější straně vodorovnými žlábkami, značky z okrajů zásobnic téměř mizí. Zásobnice mají v této fázi vývoje standardní provedení těla a jednodušší výzdobu. Keramický materiál, ze kterého jsou zásobnice vyrobeny, bývá obvykle hrubozrnný a objevují se v něm větší kousky grafitu. Dle nastíněné typologie keramických zásobnic ze severní Moravy podle náleзовých celků z Mohelnice, Želechovic a Rýmařova se od pokročilé fáze 11. století údajně objevuje na jejich povrchu engoba, do jaké míry se jedná o pravou engobu, nebo spíše oxidační přezah ovšem starší studie neřešily (*Goš 1977*, 293–300; *Goš – Karel 1979*, 166–169).

Podobu keramické produkce v horizontu povelkomoravského období a ve starší fázi mladší doby hradištní na severní Moravě přibližují také náleзовé celky z některých hradištních lokalit českého Slezska: Opava – Kylešovice, Hradec u Opavy, Chotěbuz. Zmíněná slovanská hradiště plnila svou úlohu přibližně ve stejném časovém úseku, sídelní horizont ze střední doby hradištní na nich překrývají relikty mladohradištního osídlení. Kontinuita osídlení však není u těchto lokalit dle náleзовých situací zcela jasná. Mladohradištní keramické celky z těchto slezských hradišť charakterizují převážně produkci ve starším stupni tohoto období a projevují se u nich určitá regionální specifika související s vlivy polské produkce (*Novotný 1962*, 65–77; *Kouřil 1994*).

Hradiště nížinného typu v Opavě – Kylešovicích bylo vybudováno někdy v 2. polovině 10. století. Období jeho největšího rozkvětu vymezuje dle relativní datace keramiky a doprovodných nálezů 2. polovina

10. století a 11. století. Hradiště mělo delší trvání, dle keramiky z nejmladších sídelních vrstev zde pravděpodobně osídlení přetrvávalo hluboko do 12. století, v jehož průběhu zdejší osídlení zaniká. Povelkomoravský horizont keramiky charakterizují pravděpodobně zlomky masivnějších nádob zdobené hluboce rytými vlnovkami a vpichovanými šikmými rýhami, které někdy vytváří motivy klikatky – to představuje určité specifikum této keramiky. Dominuje však horizontální rýhování ve výzdobě. Na plecích se objevují plastické lišty různé profilace, bohatě zdobené rýhami nebo šikmými vpichy. Soubor z Kylešovic dále doplňují fragmenty hrncovitých nádob s vysoko položenou maximální výdutí, vykazující známky aplikace rychlejší rotace hrncířského kruhu a silněji formujícího obtáčení. Tyto hrnce jsou příznačně spíše pro keramickou produkci 11. století. Okraje jsou převážně kuželovitě nebo nálevkovitě seřezané. Ve výzdobě dominují jemné, husté, vodorovné rýhy, kombinované se s šikmými vpichy, pod nimiž někdy následuje hřebenová vlnice. Výrazné plastické lišty na tělech masivních zásobnic jsou redukovány a vytváří pouze zvlněný povrch nádoby. Některé keramické fragmenty obsahují silnou příměs grafitového ostříva. Relativní chronologii keramického souboru z Opavy – Kylešovic upřesňuje nález pokladu stříbrných denárů a zvířecí plastiky, který je datován do přelomu 10. a 11. století. Keramiku mladší fáze mladší doby hradištní z pokročilého 11. století – 12. století indikují fragmenty hrnců z velmi dobře a tvrdě vypálené keramiky, zdobené hustě kladenými vodorovnými rýhami a pásem vpichů pod hrdlem, někdy se pod hrdlem objevuje hřebenová vlnice. Rýhy jsou širší a leží dál od sebe. Okraje jsou výrazně profilovány, objevují se vyspělé varianty okrajů kolmo vytažených (*Novotný 1962*, 69–70, 72–77).

Opěrný opevněný bod v nedalekém Hradci nad Moravicí byl dle dosavadních předpokladů vybudován, stejně jako hradiště v Kylešovicích, ve 2. polovině 10. století, zřejmě na obranu proti útokům polských vojsk. V této souvislosti se také uvažuje, že nížinné hradiště v Opavě – Kylešovicích mělo ve vztahu k Hradci úlohu předsunutého strážného bodu (*Novotný 1959*, 454–456, 458). Doprovodné soubory keramiky z hradeckého ostrohu jsou pouze torzovité, jelikož pochází ze sondážních výzkumů, přesto se na základě typologického rozboru keramiky podařilo prokázat sporadické sídelní aktivity ze střední doby hradištní, keramika povelkomoravského charakteru pochází primárně z poměrně uzavřeného náleзовého celku v podobě zemnice a horizont mladšího stupně mladší doby hradištní dokládají keramické fragmenty uložené v homogenní, popelovité vrstvě pod navážkou. Tendence místní keramické produkce v době povelkomoravské a starší fázi mladší doby hradištní, zde rámcově vymezené 2. polovinou 10. století a 1. polovinou 11. století, prokazují zejména fragmenty hrncovitých

nádob, jejichž maximální výduť se nachází v horní třetině nádoby a od hrdla ji někdy odsazuje výrazný lom. U těchto hrnců se objevují různé variace okrajů spíše jednodušší profilace (zaoblené, kuželovitě nebo válcovitě seřezané jednoduše nebo s vytažením hran). Ve výzdobě dominuje horizontální rýhování v podobě mělkých a širokých obvodových rýh, často v kombinaci s různými vpichy, vrypy (jednoduché vpichy, šikmé vrypy, hřebenové záseky) nebo jednoduchou vlnovkou na podhrdlí. U některých fragmentů nádob byla patrná příměs grafitového ostříva. Starší tradice hradištní keramické produkce lze pozorovat u skupiny hrnců soudkovitého nebo vejčitého tvaru, celkově masivnějšího provedení stěn, zdobených hřebenovými motivy výzdoby (kombinace hřebenových vlnic a pásů) nebo výzdobou provedenou jednozubým nástrojem v podobě vlnovek oddělených někdy rýhami, případně šikmými záseky. Okraje této skupiny hrnců jsou převážně jednoduše seřezané kuželovitě nebo válcovitě a zaoblené. Horizont keramiky mladšího mladohradištního stupně charakterizují fragmenty hrnců vyrobené pokročilejší technologií výroby na rychle rotujícím kruhu. Převažuje keramika s příměsí hrubozrnného grafitu. Okraje jsou buďto jednoduše seřezány, nebo vytaženy směrem vzhůru, zesíleny a opatřeny plastickou lištou. Hrdlo je v některých případech výrazně odsazeno od výduť. Hrnce dominantně zdobí mělké nebo výrazně plasticky provedené rýhy přecházející v žebra a široké žlábků. Ve výzdobě se ojediněle uplatňuje vlnovka nebo šikmé vrypy. Plastické prvky účelového i výzdobného charakteru se vyskytují v podobě široké lišty na střepech velkých nádob typu zásobnice nebo jako plastické značky na dnech nádob. Vrstva s keramikou mladší mladohradištní datace indikuje na hradecké ostrožně intenzivní sídelní aktivity i v pokročilé fázi 11. století – 12. století, přitom se uvažuje o přestavbě staršího hradiště v silně opevněný hrad jako ústředí Holasicka někdy po roce 1060, na což poukazují také některé písemné prameny této doby (Novotný 1959, 451–453, 456–457, 462).

Hradiště Chotěbuz – Podobora bylo založeno dle všech dostupných indicií někdy kolem poloviny 8. století, jeho zánik se pak na základě nepřímých dokladů v písemných zprávách předpokládá v 80. letech 9. století. Do této doby se klade známý konflikt Moravanů a Vislanů ústící v tažení knížete Svatopluka proti Vislanům, kvůli kterému zřejmě padla i Chotěbuz (Kouřil 1994, 139–141). Život zde však zcela nekončí, středohradištní sídelní horizont v Chotěbuzi překrývají relikty mladší fáze osídlení, datované na základě keramických celků, rámcově do 2. poloviny 10. století – 1. třetiny 11. století, a typologicky se jedná o keramiku ze starší fáze mladší doby hradištní. Tato keramika pochází primárně z akropole hradiště, v menší míře z prostoru předhradí a tvoří pouhých 8 % z celkového množství slovanské keramiky na této lokalitě. Keramika doby povelkomoravské a starší doby mladohradištní

v Chotěbuzi se vyznačuje výraznější profilací okrajů, které jsou vždy vně vyhnuté, válcovitě, nálevkovitě nebo kuželovitě seřezané, často s lehce prožlabenou vnější ploškou (s vytaženými hranami), ojediněle se vyskytnou specifické varianty okraje oboustranně zduřelého před ukončením ústí. Odsazení v místě přechodu hrdla v plece není až tak výrazné. Ve výzdobě jednoznačně převládá horizontální rýhování či žlábkování, které se v případě souboru z Chotěbuzi často kombinuje s jednoduchou vlnovkou umístěnou na hrdle či pod ním a motiv tak připomíná blučinský typ výzdoby. Méně jsou zastoupeny kombinace šikmých vrypů a obvodových žlábků. Nové výzdobné prvky charakterizují šikmo a vodorovně kladené vseky. Ojediněle se objevují otisky tupého hřebene nebo kolku. Některé keramické fragmenty jsou výrazně plasticky zdobeny – objevují se až tři plastické lišty na jedné nádobě, samy bohatě zdobené. Dna jsou rovná nebo dovnitř prohnutá a ve větší míře jsou opatřena plastickou značkou. Jednu třetinu tohoto keramického celku tvoří grafitová keramika s jemně rozemletou tuhou nebo s většími kousky tuhy. Grafitová keramika je obecně masivnější, fragmenty pravděpodobně pochází ze zásobnic, ve výzdobě a provedení okrajů se tato keramika nijak neliší od běžného negrafitového zboží. Z grafitové keramické hmoty byly vyrobeny ojedinělé exempláře nádob s válcovitým okrajem, které posouvají dataci chotěbuzského keramického celku spíše na počátek 11. století. S výrobou těchto keramických forem se počítá až od 11. století v souvislosti s polskou okupací Moravy, první exempláře však mohly být importované (Kouřil 1994, 143–145).

Charakter keramické produkce v mladším stupni mladší doby hradištní byl zatím nejlépe popsán a systematicky vyhodnocen na příkladech keramických souborů z intravilánu města Brna (Procházka – Peška 2007, 143–270). V této rozsáhlé studii lze pozorovat vývoj keramické produkce od pokročilého 11. století až do 1. poloviny 14. století, přičemž některé keramické horizonty se podařilo upřesnit nálezy mincí nebo dendrodaty získanými z konstrukcí sklepů a dřev v zásepech jam. Ve vymezeném širokém časovém rozpětí byla sestavena relativní chronologie vývoje brněnské keramiky (Procházka – Peška 2007, 149).

Brněnskou keramiku mladšího mladohradištního stupně (2. polovina 11. století – počátek 13. století) charakterizují zejména hrnce s vytaženými okraji s lištou (skupina 22), někdy vně vykloněné, které jednoznačně v keramických souborech tohoto období dominují. Objevují se také jiné varianty okrajů různě zesílených a zaoblených (skupina 1, 2), oble vytažené okraje, zesílené a dovnitř skloněné (skupina 21) nebo okraje kuželovitě či válcovitě seřezané s vytaženými hranami (skupina 6, 7), někdy taktéž v zesílené variantě (skupina 19). Ojediněle se v těchto souborech objeví fragmenty nádob s válcovitým okrajem. Nálezové celky

brněnské keramiky datované do pokročilého stupně 12. století a počátku 13. století obohacují okraje vně vyhnuté, hraněné, zpravidla obdélného průřezu neboli tzv. okraje římsovité (skupina 23), které jsou typické až pro následující horizont vývoje. Na příkladech brněnské keramiky mladšího mladohradištního stupně byly definovány čtyři varianty hrnců z hlediska celkového tvaru – vejčité, soudkovité, hrnce s vysoko položenou maximální výdutí a výrazným lomem pod hrdlem nebo hrnce situlovitěho typu s vysoko umístěnou maximální výdutí, které se obvykle pojí s vytaženými okraji s lištou. Situlovité hrnce jsou v brněnských souborech keramiky zcela příznačné pro nálezové celky datované do mladší fáze mladší doby hradištní (2. polovina 11. století – 12. století), v mladších kontextech z počátku 13. století už tyto hrnce mizí. Výzdobu běžných hrnců představují zejména hustě kladené vodorovné žlábků a široké rýhy, které někdy doplňují motivy v podobě vlnovky, hřebenové vlnice nebo různé vrypy či záseky umístěné většinou pod hrdlem. Hřebenový vpich se objevuje jen zřídka, a to hlavně na zásobnicích, tento motiv se zcela z výzdoby vytrácí. V nálezových celcích z počátku 13. století se poměrně výrazně projevuje výzdoba v podobě rádélka (ozubené kolečko), která se ve starších fázích vývoje neobjevuje, jen výjimečně se takto zdobená keramika objeví v souborech datovaných před rok 1200. V souborech z 2. poloviny 12. století lze pozorovat nástup výzdoby na okrajích hrnců i zásobnic, přitom se dle brněnských nálezů uvažuje, že okraje zásobnic byly zdobeny dříve než okraje hrnců, tedy pravděpodobně již krátce před polovinou 12. století (*Procházka – Peška 2007*, 152–169).

Vedle hrnců vystihují charakter keramické produkce v brněnských souborech mladšího mladohradištního stupně fragmenty zásobnic, zachovalých zejména prostřednictvím okrajů. Pro brněnské zásobnice jsou příznačné zesílené, robustní varianty okrajů kyjovitého typu – první prototypy kyjovitých okrajů různě profilované, avšak převážně hraněného průřezu (skupina 7), vytažené, zesílené, směrem nahoru se zužující okraje (skupina 10), zhruba obdélného průřezu (skupina 12), lichoběžníkovitého průřezu – krátký typ (skupina 13). Mezi nejstarší typy okrajů zásobnic se řadí právě zmíněné prototypy okrajů kyjovitých forem, dále zesílené a různě profilované okraje a větší, zesílené typy vytažených okrajů s lištou a okrajů římsovitých. Většina těchto okrajů pochází z brněnských souborů datovaných již do 11. století, a to do jeho 2. poloviny. Starší varianty okrajů zásobnic připomínají pouze zesílené formy okrajů typických pro hrnce. Kyjovité okraje zhruba obdélného průřezu se řadí ke klasickým formám okrajů tohoto typu a jsou nejvíce zastoupeny v souborech z 1. poloviny 12. století, objevují se však i v mladších celcích z 2. poloviny tohoto století. Kratší varianta kyjovitých okrajů lichoběžníkovitého průřezu má své zastoupení nejdříve v nálezových celcích z 2. poloviny a závěru

12. století. Některé okraje brněnských zásobnic jsou zdobeny – nejčastěji rýhami, vlnovkou nebo hřebenovou vlnicí. Typickou výzdobu brněnských zásobnic tohoto období představuje široká, plochá plastická lišta obdélníkového průřezu s ostrými či zaoblenými hranami, nebo lišta ploše zaoblená. Plastická lišta bývá často a bohatě zdobena vstřícnými řadami šikmých vrypů nebo hřebenových vpichů. Klasické varianty plastických lišt (trojúhelníková, lichoběžníková, složité profilace) se objevují jen velmi zřídka, a to pouze na zásobnicích. Na hrncích brněnských souborů plastické lišty chybí. Pro mladší stupeň mladohradištní keramické produkce je dle brněnských souborů keramiky příznačná redukce plastických lišt na tělech zásobnic na ploché typy (*Procházka – Peška 2007*, 152–169).

Ojedinelé fragmenty mís představují kónické mísy s konvexními stěnami nebo nízké ploché mísy. Okraje mís jsou většinou seřezané vodorovně nebo směrem dovnitř okraje. Také na mísách se někdy objevuje výzdoba, např. na fragmentu misky z objektu 178 ve Starobrněnské ulici lze pozorovat hřebenové vlnice na výdutí pod okrajem a samotný okraj zdobí vstřícné vrypy. Podíl keramiky s příměsí grafitu v keramické hmotě i bez ní je velmi kolísavý a grafitová keramika tvoří v jednotlivých souborech vždy menšinu (*Procházka – Peška 2007*, 153–154, 168, obr. 1: 22).

Horizont keramiky mladšího mladohradištního stupně byl rozpoznán na některých již zmíněných lokalitách v souvislosti s relikty osídlení ze starší fáze mladší doby hradištní. Připomeňme si Mikulčice, kde je tento mladší mladohradištní horizont spojován především s grafitovou keramikou pocházející z povrchové vrstvy hradiště. Největší koncentrace této keramiky byla v Mikulčicích zaznamenána na dvou místech akropole, a to poblíž hlavního paláce a v okolí 5. kostela, odtud pochází také nálezy tří moravských denárů z přelomu 11. a 12. století, které tak rámcově upřesňují chronologickou pozici mladohradištní keramiky z Mikulčic, avšak v povrchové vrstvě se vedle sebe objevují keramické fragmenty výrazně starší a mladší datace, v horizontu mladšího mladohradištního stupně od 2. poloviny 11. století až do 1. poloviny 13. století (*Poláček 1998*, 149–154). V poloze Hrubý díl v Modré u Velehradu charakterizuje mladší stupeň mladohradištní keramické produkce méně početný keramický celek z objektu IV/03, jehož chronologické zařazení podpořil také nález moravského denáru z přelomu 11. a 12. století (*Galuška – Šmerda 2010*, 163–166, 178–179). V jihozápadní části Moravy se mezi příkladné lokality s keramikou mladšího 11. století – 12. století řadí hradisko u Vysočan, Kramolín a zaniklá ves Mstěnice (*Nekuda 1984*, 27, 33–39, 43–44; *Poláček 1994*, 249, 252, 255–258). Za zmínku stojí také menší soubor keramiky z hradištní lokality Rokytná u Moravského Krumlova, datovaný denárem Konráda I. (1061–1092) do konce 11. století (*Nekuda 1984*, 31). Na severní Moravě reprezentují

tento keramický horizont zejména náleзовé celky z lokalit Mohelnice a Želechovice. Relativní datace keramiky, pocházející z kamenné destrukce v Mohelnici, byla upřesněna nálezem denáru olomouckého údělníka Oty I. Sličného (1061–1087). Stejný typ mince společně s keramikou byl také dokumentován v kontextu předpecní jámy hrnčířské pece ze Želechovic (*Goš 1970*, 39; *1977*, 292; *Goš – Karel 1979*, 164; *Nekuda 1984*, 24–27). Mladohradištní keramické soubory s keramikou 11.–12. století byly zaznamenány také na lokalitách v Opavě – Kylešovicích a v Hradci nad Moravicí (*Novotný 1959*, 451–453; *1962*, 69–72).

Charakter většiny keramických celků ze zmíněných lokalit byl podrobněji popsán již dříve v této kapitole, z hlediska morfologie a typologie lze u těchto celků pozorovat mnoho společných prvků s keramikou mladšího mladohradištního horizontu sledovanou v souborech z intravilánu Brna (*Procházka – Peška 2007*, 167–169). Keramické soubory z mladší fáze mladší doby hradištní mají společné dominantní zastoupení hrncovitých typů nádob převážně vejčitého a soudkovitého tvaru, které navazují na typologický vývoj hrnců ze střední doby hradištní. U hrncovitých nádob jednoznačně dominují vzhůru vytažené okraje objevující se v různých variacích – svislé či skloněné. Pro zásobnice většiny zmíněných moravských souborů jsou příznačné různě zesílené okraje, převážně hraněného průřezu, a kyjovité typy okrajů. Nejčastějším výzdobným motivem jsou vodorovné široké rýhy nebo žlábků, na zásobnicích se objevují široké plastické lišty plochého typu.

V podrobněji studované oblasti dolního Podyjí máme doloženo také několik příkladných keramických celků z mladšího stupně mladší doby hradištní, relativní datace některých z nich je však pouze rámcová, jelikož chybí absolutní opory datace. Za zmínku stojí méně početné, nepřímá a relativně datované soubory z lokalit Přítluky, Šakvice (Štěpničky, Hručky) a Pohorelice (Klásterka). Zajímavý celek keramiky datovaný nálezy mincí z doby kolem roku 1125 pochází také z hradiště Vysoká zahrada u Dolních Věstonic. Charakteristikou těchto lokalit a jejich keramických celků se tato práce zabývá podrobněji v rámci srovnávací studie mladohradištní keramické produkce v oblasti dolního Podyjí a validace keramických horizontů definovaných v souboru z Kostic – Zadního hrůdu (viz kap. 4.4).

2.3 Základní charakteristika moravských keramických horizontů doby povelkomoravské a mladohradištní

Na základě dosud známých archeologických pramenů k vývoji keramické produkce na Moravě v 10. století je velmi obtížné postihnout zejména jeho 1. polovinu, lze ovšem přijmout obecně převládající názor, že po celé 10. století se ve vývoji moravské keramické produkce

udržují tradice velkomoravské keramiky (*Staňa 1960*, 288). Keramický horizont 10. století teoreticky odvozujeme na základě analogií z různých moravských lokalit, kde vývoj pokračoval relativně kontinuálně až do mladohradištního období, absolutních opor datace není pro tento horizont vývoje mnoho. Dosud přijímané morfologické a typologické dělení povelkomoravské keramiky postihuje převážně charakter keramiky od 2. poloviny 10. století. Z hlediska morfologie a typologie keramiky jsme schopni poměrně spolehlivě oddělit a vymezit horizont přelomu 10. a 11. století – okolo roku 1000 a 1. poloviny 11. století, kdy se na keramice začínají objevovat nové prvky nastupující historické etapy mladší doby hradištní, zřetelně odlišitelné od velkomoravské produkce a přicházející částečně pravděpodobně pod vlivy z Polska a Čech. K horizontu keramiky okolo roku 1000 máme na Moravě také řadu analogických souborů, mezi nimiž lze vyzdvihnout zejména náleзовé celky ze Starých Zámek u Líšně, Zelené Hory u Vyškova, Starého Města – Na Zahrádkách nebo Olomouce. Dosud nejlépe byl tento horizont keramiky rozpoznán v souborech z Přerova – Horního náměstí (*Staňa 1994*, 296; *1998a*, 88–105; *1998b*, 276; *Dohnal 2005*, 80–84; *Galuška 2009*; *Procházka 2009a*). Další mezník v produkci moravské keramiky zaznamenáváme zhruba v polovině 11. století, kdy končí etapa staršího stupně mladší doby hradištní. Po definitivním připojení Moravy k českému státu se moravská keramická produkce prostřednictvím nových specifických znaků začíná odlišovat od produkce v sousedních zemích a formují se svébytné keramické okruhy. Od 2. poloviny 11. století se datuje mladší stupeň mladohradištní keramické produkce, která má na Moravě víceméně jednotný charakter až do počátku 13. století. Horizont keramiky mladší fáze mladší doby hradištní byl dosud nejlépe popsán na příkladech brněnských souborů keramiky (*Procházka – Peška 2007*, 149–150).

I přes drobné nuance v profilaci okrajů a ve výzdobě keramiky související s regionálním vývojem lze od pokročilé fáze 10. století v keramické produkci pozorovat výrazné podobnosti a shody v širším kontextu Moravy. Do jisté míry se produkce keramiky sjednocuje již od počátku 11. století, což prokazují soubory datované do horizontu okolo 1000 a do 1. poloviny 11. století. Jednotvárnosti dosahuje především technologie výroby a masové užití grafitového ostříva v keramické hmotě. K ještě většímu sjednocení podoby keramiky na větším území dochází v mladší fázi mladší doby hradištní (2. polovina 11. století – 12. století), kdy moravské keramické produkci vévodí hrnce s vytaženými okraji s lištou, zdobené na výdutích převážně jednoduchými rýhami či žlábků. Určitá míra jednotvárnosti a integrity nám tedy dovoluje vyzdvihnout obecné znaky vývoje keramické produkce a rámcově definovat charakter jednotlivých keramických horizontů v rámci doby povelkomoravské a mladohradištní.

Keramika 10. století

V mladší fázi raného středověku, vymezené dobou povelkomoravskou a mladohradištní, převládají ve všech souborech moravské keramiky hrncovité typy nádob. V případě více rozměrných a masivnějších hrnců jde o tzv. zásobnice, které tvoří vždy menšinovou část keramického celku. Jiné varianty keramických tvarů jsou zastoupeny velmi ojediněle. Tento trend povelkomoravské a mladohradištní keramické produkce je zachován ve všech dosud známých souborech keramiky, a to nejen z území Moravy. Proto se následující rozbor základní charakteristiky keramické produkce v jednotlivých horizontech vývoje mladší fáze raného středověku detailněji nezabývá sortimentem keramických nádob. Většina popisovaných keramických znaků se z morfologického a typologického hlediska váže k fragmentům nádob typu hrnců.

Vedle nádob soudkovitých a vejčitých se v moravských souborech povelkomoravské keramiky z pokročilé fáze 10. století začínají objevovat hrnce, jejichž maximální výduť se posouvá do horní třetiny nádoby. Později, spíše až v klasické fázi mladší doby hradištní, od počátku 11. století nabývají hrnce podoby situlovitých tvarů (*Dostál 1973–1974*, 187; *Procházka 2009a*, 159, 175). Počátek povelkomoravského vývoje vystihují ještě jednoduché typy okrajů – seřezané válcovité, kuželovité či nálevkovité. Objevují se okraje s protaženou horní, ojediněle i spodní hranou. Okraje prostě zaoblené se v tomto období již netěší takové oblibě. Výjimečně se vyskytnou také okraje složitější profilace (*Procházka 2009a*, 159–160). V souborech datovaných do 2. poloviny 10. století – 1. poloviny 11. století, např. z Moravy střední (Olomouc, Přerov), jihozápadní nebo jihovýchodní (Staré Město – Na Zahrádkách) se objevují hrnce s hraněnými typy okrajů, konkrétně se jedná o okraje dvakrát seřezané, někdy s vytaženou spodní hranou. Tradice tohoto typu okraje sahají už do doby velkomoravské a zřejmě se udržují v keramické produkci déle (*Poláček 1994*, 249; *Dohnal 2005*, 81; *Galuška 2009*, 613–624, obr. 3: 3, 5; *Procházka 2009a*, 162; *Galuška – Šmerda 2010*, 179). S regionálním vývojem souvisí pravděpodobně specifické variace okrajů – ke konci zesílené nebo zúžené a zahrocené, okraje s vytaženou horní hranou a prožlabenou vnitřní stranou, ojediněle také okraje nálevkovitě seřezané a podžlabené (*Galuška 2009*, 614, 627–628). Okraje starších mladohradištních zásobnic z 10. století a počátku 11. století jsou převážně jednoduše profilované, zpravidla jde o zesílené varianty okrajů, vyskytující se i u menších hrnců. To lze pozorovat v souborech z jihozápadní, střední, ale i severní Moravy (*Goš 1977*, 300; *Poláček 1994*, 249, obr. 3, 11, 12; *Staňa 1998a*, 114–118, obr. 14).

Ve výzdobě moravské keramiky 10. století dominuje použití jednohrotého nástroje, často se objevují prosté rýhy v kombinaci s jednoduchou vlnovkou. Vlnovka

bývá často umístěna těsně pod hrdlem či na něm a pod ní následují rýhy, nebo vlnovku na maximální výduť nádoby z obou stran obklopují rýhy. V tomto výzdobném motivu můžeme hledat rysy přežívajícího blučinského motivu², který byl redukován pouze na jednu vlnovku pod hrdlem nebo na výduť mezi rýhami, proto tento motiv označuji jako postblučinský. Vlnovka postblučinského motivu bývá nízká, středně hustá až řídká, rýhy jsou široké. Motiv jedné vlnovky nad rýhami je příznačný pro moravské soubory keramiky s přesahem datace do 1. poloviny 11. století – Mikulčice, Zelená Hora u Vyškova, Hradec nad Moravicí, Chotěbuz (*Novotný 1959*, 451–453; *Kouřil 1994*, 143–145, obr. 74: 1, 75: 1, 4; *Staňa 1998a*, 106–108, 116, 118, obr. 10: 5, 27; *Poláček 1999*, 744, 746, obr. 3, 4). Postblučinský motiv výzdoby se tedy v moravské keramické produkci udržuje poměrně dlouho a lze v něm spatřovat vývojový předstupeň výzdobného motivu v podobě šikmých záseků s rýhami. Postupným zjednodušováním výzdoby, použitím jednozubého nástroje a zvyšováním rychlosti rotace kruhu se pravděpodobně nízká, řídká vlnovka umístěná pod hrdlem rozpadala, a vznikal tak nový výzdobný prvek v podobě šikmých záseků.

Obecně v tomto období převládá horizontální rýhování provedené buďto jednozubým nebo hřebenovým nástrojem, přitom hřebenové pásy jsou na nádobě často umístěny těsně vedle sebe nebo vytváří svazky oddělené volnými plochami (*Staňa 1998a*, 96, 100; *Procházka 2009a*, 159). Místy, v závislosti na regionálním vývoji, se v souborech z pokročilého období 10. století objevuje poprvé výzdoba v podobě šikmých vrypů nebo dlouhých záseků na podhrdlí, které na zbytku nádoby doplňovaly prosté rýhy. Většina případů takto zdobené keramiky ovšem pochází z nálezových celků datovaných rámcově od 2. poloviny 10. století do 1. poloviny 11. století, případně okolo roku 1000: Mikulčice, Staré Město – Na Zahrádkách, Přerov, Opava – Kylešovice, Hradec nad Moravicí (*Novotný 1959*, 451–453; *1962*, 69–70; *Poláček 1999*, 744, 746; *Galuška 2009*, 614, 627, 631; *Procházka 2009a*, 162). Šikmé záseky s rýhami patří mezi charakteristické výzdobné motivy keramiky klasické fáze mladohradištního období – od 1. poloviny 11. století zdobily hrncovité nádoby hojně záseky zpravidla umístěné v místě odsazení hrdla od výduť (*Staňa 1998a*, 104; *Procházka 2009a*, 160, 162, 174). Ještě před masovým nástupem záseků či vrypů zdobily partie v podhrdlí často také hřebenové vpichy nebo jednoduchá vlnovka. Hřebenový vpich v kombinaci s rýhami se objevuje již v keramických souborech z 1. poloviny 10. století, často se s tímto výzdobným motivem setkáme i v 2. polovině tohoto století, kdy jeho výskyt vrcholil. Tato tendence vývoje byla pozorována na keramice u většiny moravských souborů – Staré Zámky u Líšně, Zelená Hora, Přerov, Mikulčice, Staré Město – Na Zahrádkách, Mohelnice, Želechovice (*Staňa 1960*, 268–274; *1994*, 274–276; *1998a*, 96, 100, 110, 116, obr. 5,

6, 13; *Goš 1977*, 300; *Poláček 1994*, 249; 1999, 744, 746, obr. 3, 4; *Galuška 2009*, 614, 627, 631, obr. 8; *Procházka 2009a*, 159, 162–167, 174). Kombinace hřebenového vpichu s vodorovnými rýhami ve výzdobě keramiky lze považovat za obecně platné tendence vývoje keramické produkce v horizontu 10. století.

Na keramice doby povelkomoravské v horizontu 10. století se poměrně často a běžně setkáme ještě s motivy hřebenového nástroje s hřebenovými vlnicemi a pásy, které postupně ustupují masové aplikaci výzdoby provedené jednozubým nástrojem (*Staňa 1994*, 277–285; 1998a, 96, 100, 110, 116; *Procházka 2009a*, 159, 162–167, 174). Na keramice ze starší fáze mladší doby hradištní v oblasti jihozápadní Moravy nebo v Mikulčicích jsou nadále poměrně výrazně a více zastoupeny hřebenové ornamenty výzdoby oproti souborům z jiných částí Moravy, čímž se keramické celky z uvedených oblastí vyznačují (*Poláček 1994*, 249; 1999, 744, 746). Pro povelkomoravský horizont keramiky ze Starých Zámků u Líšně jsou příznačné kombinace hřebenových motivů výzdoby, nejčastěji ve formě hřebenové vlnice, případně hřebenového vpichu s horizontálními rýhami. Podobné výzdobné kombinace byly pozorovány také ve stejně datovaných keramických souborech z Přerova, Zelené Hory nebo Starého Města – Na Zahradkách (*Staňa 1960*, 270–272; 1994, 277–285; 1998a, 100, obr. 3, 6, 10, 16; *Galuška 2009*, 614, 627, 631; *Procházka 2009a*, 159–160). Spojení hřebenové výzdoby s motivy jednozubého nástroje, nejčastěji v podobě prostých rýh, lze považovat za charakteristický prvek výzdoby povelkomoravského horizontu vývoje.

Ve výzdobě mladohradištní keramiky vyniká mimo jiné plastická výzdoba ve formě lišt, které se vyskytují v různých podobách a tvarech v moravských souborech od pokročilé fáze 10. století. Plastické lišty zdobí převážně nádoby typu zásobnice. Na keramice staršího stupně mladší doby hradištní jsou zpravidla plastické lišty výraznější než v její mladší fázi a plasticky více vystupují z těla nádoby. V souborech datovaných od 2. poloviny 10. století do 1. poloviny 11. století se nejčastěji objevují lišty trojúhelníkovitého nebo různě hraněného průřezu – Vysočany, Staré Hobzí, Mstěnice, Přerov, Zelená Hora, Mohelnice, Želechovice, Chotěbuz (*Novotný 1962*, 69–70; *Goš – Karel 1979*, 166–167, 170, 174; *Kouřil 1994*, 143–145, obr. 75, obr. 3, 8, 11, 12; *Poláček 1994*, 249; *Staňa 1998a*, 106–114, 116, obr. 12, 13, 14; *Galuška 2009*, 628; *Procházka 2009a*, 166–167, 173).

Dna keramických nádob bývají většinou rovná, někdy klenutá neboli dovnitř prohnutá a z hlediska jejich značení se od povelkomoravského období prosazují více plastické formy značek (*Kouřil 1994*, 143–145; *Procházka 2009a*, 176). Technické značky představují otisk osy kruhu na dně nádoby a pojí se převážně s použitím ručního, pomalu rotujícího kruhu a keramikou vyrobenou alespoň částečně v ruce (*Hlavica 2014*,

25–26). Použití, respektive výskyt, technických značek na dnech keramických fragmentů výrazně klesá již v závěrečné fázi velkomoravského období (*Macháček 2001a*, 195–196), v povelkomoravském horizontu keramické produkce technické značky zcela mizí.

Dalším charakteristickým znakem povelkomoravské keramiky je přidávání grafitové horniny v podobě ostřiva do keramické hmoty. S grafitem v keramické hmotě se setkáme už ve střední době hradištní, objevuje se např. v sídlištních kontextech závěrečné fáze vývoje na velkomoravském hradišti Pohansko (*Macháček 2005*, 152; 2007, 155). Nejstarší nálezy grafitové keramiky pochází z lokalit v oblastech s blízkými zdroji této suroviny a jsou datovány od konce 8. století do 1. poloviny 9. století. Nejbližší přírodní zdroje grafitu na jihu Moravy evidujeme v oblasti moravsko-rakouského pomezí, v povodí horní Dyje a v přilehlých částech dolnorakouského Waldviertelu, tedy převážně na jihozápadní Moravě. Stěžejní lokalitou v této oblasti je mohylník a hradiště u Vysočan, kde byly doloženy první nálezy grafitové keramiky rámcově datované do 2. poloviny 9. století. Další zdroje grafitu lze hledat v Nedvědicke vrchovině (severovýchod Českomoravské vrchoviny). Na severní Moravě se zdrojové oblasti grafitu nachází na Mohelnicku s výchozy u Svinova a v Hrubém Jeseníku při česko-polské hranici. Od 2. poloviny 10. století se v moravském sídlištním prostředí vyskytuje grafitová keramika celkem běžně, přičemž na základě dosavadních studií lze předpokládat, že produkce této keramiky se šířila postupně ze zdrojových oblastí na jihu a severu směrem na Moravu střední. Zastoupení grafitu v keramické hmotě se postupně zvyšovalo, ovšem dosud se nepodařilo prokázat, že by tato keramika na některé ze známých lokalit sledované historické etapy převládala nad negrafitovým zbožím (*Goš 1977*, 294, 297, 299–301; *Goš – Karel 1979*, 171–172, 174; *Staňa 1994*, 278; *Scharrer-Liška 2007*, 30–31; *Procházka 2009a*, 176–178; *Gregerová et al. 2010*, 99).

Z morfologického a typologického hlediska se keramika s grafitovým ostřivem výrazně neodlišovala od běžného, negrafitového keramického zboží. Regionální rozdíly se nejvíce projevují v uplatnění grafitu v keramické hmotě, což souvisí se vzdáleností lokalit od přírodních zdrojů suroviny, případně s jejich vzájemnými vazbami (*Procházka 2009a*, 178). Zajímavé je, že moravská grafitová keramika z pokročilé fáze 10. století zřejmě měla vliv na polskou keramickou produkci, což dokazují některé polské nálezy specifických keramických tvarů, odlišující se od běžných výrobků tamější produkce. Šlo buďto o přímé importy, nebo byl vyvážen surový grafit. Silně byla ovlivněna zejména oblast Horního Slezska a Krakovska, převážně ze severomoravských zdrojů.³

Vlastnosti negrafitového keramického zboží lze hodnotit pouze v závislosti na regionálních rozdílech. Z hlediska charakteru keramické hmoty doznívají v povelkomoravském horizontu víceméně také tradice vý-

roby velkomoravské keramiky. Na příkladech povelkomoravské keramiky ze Starého Města – Na Zahradkách bylo pozorováno použití jílovité keramické hlíny s větší příměsí jemného písku, povrch nádob byl krupičkovitý nebo jemně drsný (*Galuska 2009*, 616). Na lokalitě Staré Zámky u Líšně se v horizontu keramiky z 1. poloviny 10. století objevuje zvláštní skupina keramiky vyrobená ze sprašových hlín s příměsí písku, která je vypálená do okrověžlutošedých odstínů a má velmi hladký povrch. Takto definovanou keramiku ze Starých Zámek často zdobí kombinace hřebenového vpichu s prostými rýhami (*Staňa 1994*, 277–278).

Keramika okolo roku 1000 a 1. poloviny 11. století

Horizont přelomu 10. a 11. století je v rámci morfologického vývoje keramiky ve starším stupni mladší doby hradištní výrazným chronologickým momentem. Ve srovnání s předcházejícím obdobím se na keramice okolo roku 1000 začínají objevovat nové typologické prvky, kterým lze přikládat chronologický význam a které vymezují tuto fázi vývoje. Nadále se objevují hrnce vejčitého nebo soudkovitého tvaru, ovšem do popředí se dostává hrnce s vysoko položenou maximální výdutí v horní třetině nádoby, který se od tohoto období těší velké oblibě. Tento keramický horizont jednoznačně charakterizují hrnce s výrazným lomem či hranou nad zvýšenou maximální výdutí, pod úrovní hrdla neboli tzv. hrnce s odsazenými hrdly vně, které jsou zpravidla pod hrdlem zdobeny linií šikmých záseků či vrypů a na zbytku výdutě horizontálními rýhami. Těžiště výskytu tohoto typu hrnce spadá do období okolo roku 1000 a následující 1. poloviny 11. století a nachází se ve většině keramických souborů z různých regionů Moravy (*Staňa 1960*, 269; *1994*, 277–285; *1998a*, 100–102, 104, 108; *Dostál 1973–1974*, 187; *Poláček 1994*, 249; *1999*, 744, 746; *Galuska 2009*, 614–616, 623, 627; *Procházka 2009a*, 166–167, 171–172; *Galuska – Šmerda 2010*, 170, 175–176). Jen na severní Moravě byl zaznamenán o něco nižší podíl hrnců s výzdobou v podobě záseků s rýhami, odsazení hrdla od maximální výdutě zde není tak výrazné jako u exemplářů ze střední či jižní Moravy. Celkově je keramika tohoto období ze severní Moravy a českého Slezska méně zdobená, často pouze jednoduchými rýhami nebo se objevují kombinace vlnovek a žlábků (*Novotný 1959*, 451–453; *1962*, 69–70; *Goš 1977*, 294, 300; *Kouřil 1994*, 143–145).

Na místě šikmých záseků nebo různých variant vrypů pod hrdlem se někdy objevují jiné výzdobné motivy, které v keramické produkci přežívají z předcházející etapy vývoje. V 1. polovině 11. století se setkáme ještě s hřebenovými vpichy, hřebenovými záseky, hřebenovou vlnicí nebo s hluboce rytou vlnovkou na podhrdlí v kombinaci s rýhami. Hřebenové motivy výzdoby však postupně mizí. Tento trend byl zaznamenán u většiny

souborů moravské keramiky (*Novotný 1959*, 451–453; *1962*, 69–70; *Staňa 1960*, 270–272; *1994*, 277–285; *1998a*, 100, 110; *Dostál 1973–1974*, 187; *Goš 1977*, 295, 300; *Kouřil 1994*, 143–145; *Poláček 1999*, 744, 746; *Procházka 2009a*, 159–160, 166–167, 174; *Galuska – Šmerda 2010*, 176). Motivy hřebenových vpichů nebo hřebenové vlnice, ojediněle v kombinaci s rýhami, byly v tomto horizontu vývoje hojně používány ve výzdobě keramiky na jihozápadní Moravě (*Poláček 1994*, 249).

V typologii okrajů u běžných nádob typu hrnců nedochází na počátku 11. století k žádným výrazným změnám. Ve většině souborů z různých regionů Moravy převládají okraje vně vyhnuté a různě seřezané – kuželovitě, válcovitě nebo nálevkovitě – objevuje se i varianta okraje s vytažením jedné z hran, často však bývají vytaženy obě hrany. Někdy se u okrajů projevuje prožlabení na vnitřní straně nebo lehká tendence k vytažení vzhůru. Menšinově jsou v souborech moravské keramiky zastoupeny také okraje zaoblené a nadále se objevují hraněné typy neboli dvakrát seřezané okraje, které se v keramické produkci udržují od velkomoravského období (*Novotný 1959*, 451–453; *1962*, 69–70; *Dostál 1973–1974*, 187; *Goš 1977*, 300; *Staňa 1994*, 277–285; *1998a*, 98–105, 110–114; *Kouřil 1994*, 143–145; *Poláček 1994*, 249; *1999*, 744; *Galuska 2009*, 614, 616–617, 627; *Procházka 2009a*, 160, 166–167, 172; *Galuska – Šmerda 2010*, 168, 175).

Někdy okolo roku 1000 se začínají na Moravě poprvé objevovat nádoby s válcovitým okrajem, které bývají tradičně spojovány s polskou keramickou produkcí a jejím vlivem na vývoj moravské keramiky v době polského záboru Moravy v 1. třetině 11. století. Počátek nádob s válcovitým okrajem na Moravě lze považovat za důležitý chronologický mezník. Uvažuje se, že zprvu byly na Moravu zřejmě importovány a později, v průběhu 1. poloviny 11. století, zdomácněly v místní výrobě. V. Goš rozeznal na severní Moravě v horizontu keramiky z 11. století dvě rozdílné skupiny nádob s válcovitým okrajem, jedna byla vyrobena z místního tuhového materiálu a druhá z cizorodé písčité hlíny, avšak domácí výroba těchto nádob zde převládla až ve 2. polovině 11. století (*Goš 1977*, 298–300). Nádoby s válcovitým okrajem se menšinově objevují i v souborech mladší datace, jejich výskyt zaznamenáváme po celou dobu mladohradištní až do 13. století. Ve Slezsku vrcholil výskyt těchto nádob až ve 13. století (*Goš 1977*, 298–300; *Procházka 2009a*, 160, 162, 166; *Procházka – Peška 2007*, 167–168; *Galuska – Šmerda 2010*, 176). Nejvíce moravských exemplářů pochází z nálezových celků datovaných do horizontu začínajícího na přelomu 10. a 11. století a vrcholícího na konci 1. poloviny 11. století. Mezi reprezentativní nálezové soubory s nádobami tohoto typu se řadí kolekce z lokalit na střední Moravě: Přerov, Zelená Hora (*Staňa 1998a*, 112, 119; *Procházka 2009a*, 166–167, 172). Bohužel u zmíněných nálezových celků dosud postrádáme podrobnější

vyhodnocení keramiky a kvantitativní rozbor keramických kvalit. Na základě publikovaných studií a kreseb byly v souboru z Přerova – Horního náměstí identifikovány minimálně tři exempláře nádob s válcovitým okrajem (*Procházka 2009a*, obr. 4), ovšem tento náleзовý celek byl vyhodnocen zatím pouze částečně. Publikované kresby keramiky ze Zelené Hory u Vyškova prokazují přítomnost pěti jedinců s válcovitým okrajem (*Staňa 1998a*, obr. 12). Na jihovýchodě Moravy ve Starém Městě – Na Zahrádkách byli evidováni čtyři jedinci tohoto typu (*Galuška 2009*, 614). Objevují se také v souborech ze Starých Zámků u Líšně, Mikulčic, Modré u Velehradu a Mstěnic (*Poláček 1994*, 258; 1999, 746; *Staňa 1998a*, 100–102; *Galuška – Šmerda 2010*, 168, 176). Reprezentativní kolekce fragmentů těchto nádob pochází také z lokality Kostice – Zadní hrúd (srov. kap. 4.2.2, 4.2.3). Zajímavé je srovnání se soubory na severní Moravě, kde nejsou nálezy nádob s válcovitým okrajem až tak početné, jak by se vzhledem k jejich předpokládanému původu dalo očekávat. V souboru z Mohelnice byly identifikovány tři fragmenty hrnců s válcovitým okrajem, z Želechovic pochází dva fragmenty (*Goš 1977*, 292–293) a v Chotěbuzi byl evidován pouze jediný exemplář (*Kouřil 1994*, 144). Problematika nádob s válcovitým okrajem a jejich původu je však mnohem složitější a zasluhuje, aby se jí v budoucnu věnovala větší pozornost. Analogické příklady těchto keramických tvarů nacházíme také na nalezištích v severovýchodních a severozápadních Čechách a jejich výskyt je zde spojován s oblastí Velkopolska, případně ještě dále s oblastí dnešního Saska a Lužice, kde se nádoby s válcovitými okraji objevují také (*Boháčová 2003b*, 47, 49; *Meduna 2012*, 40).

Morfologický a typologický vývoj lze pozorovat také u větších nádob typu zásobnice. Otázka funkce těchto větších keramických tvarů však zůstává stále otevřená, jisté je, že je z morfologického hlediska nelze srovnávat se zásobnicemi mladšího mladohradištního horizontu. Zásobnice starší fáze mladší doby hradištní jsou většinou bohatě zdobené kombinovanou výzdobou sestávající z plastických lišt a rytých motivů, objevují se hlavně hřebenové vpichy či záseky, které zdobí samotnou lištu, někdy i prostor mimo ni. Plastické lišty na keramice sledovaného období zpravidla výrazně vystupují z těla nádoby a jsou různě profilovány, nejčastěji se objevují varianty trojúhelníkového, lichoběžníkového, obdélníkového nebo jinak hraněného průřezu a ojediněle i lišty oblé, polokulovité (*Staňa 1960*, 272; 1994, 277–285; 1998a, 102, 110–114; *Novotný 1962*, 69–70; *Goš – Karel 1979*, 170; *Kouřil 1994*, 143–145; *Procházka – Peška 2007*, 167–168; *Procházka 2009a*, 159–160, 166–167, 173). Keramické soubory, získané dosavadními výzkumy na Horním náměstí a Žerotínově náměstí v Přerově, prokazují nápadnou přítomnost plastických lišt trojúhelníkového průřezu na hrncích v rámci kontextů relativně datovaných do doby okolo poloviny

11. století (*Parma 2001*, 184, 185–186; *Zubalík 2012*, 123, 127, 140–148). Na základě těchto souvislostí lze plastické lišty trojúhelníkového průřezu považovat za charakteristický znak přerovské keramiky, která vystihuje období před nástupem typické keramické produkce mladšího mladohradištního stupně datovaného od 2. poloviny 11. století do konce 12. století. Jedná se tedy o vrcholnou fázi keramické produkce ve starším stupni mladší doby hradištní před polovinou 11. století (snad 1. třetina 11. století), tj. doba před nástupem klasických variant vytažených okrajů s lištou. Zda plastické lišty trojúhelníkového průřezu ve výzdobě hrnců budeme moci považovat za obecný jev moravské keramické produkce v 1. třetině 11. století, musíme ověřit dalším studiem. Plastická výzdoba v podobě lišt se v rámci mladší doby hradištní váže primárně na masivní nádoby typu zásobnice, na běžných hrncích se lišty objevují jen velmi ojediněle, v mladší fázi mladší doby hradištní lišty z těl hrnců mizí úplně (*Goš – Karel 1979*, 170; *Procházka – Peška 2007*, 167–168; *Procházka 2009a*, 159–160, 166–167, 173).

Okraje zásobnicových hrnců jsou v horizontu 1. poloviny 11. století ještě jednoduše profilovány, většinou prostě seřezány. Objevují se však již rané varianty různě zesílených okrajů, hraněného průřezu, připomínající kyjovité formy okrajů. Prototypy neboli předchůdci kyjovitých okrajů zásobnic byly zaznamenány například v souborech datovaných od 2. poloviny 10. století do 1. poloviny 11. století z Mikulčic, Zelené Hory (*Poláček 1998*, 149–152; 1999, 744; *Staňa 1998a*, 112) nebo v souboru z Kozlovské ulice v Přerově datovaném do horizontu okolo poloviny 11. století (*Parma 2001*, 180–186; *Procházka 2009a*, 166–167, obr. 7). Dle typologického schématu severomoravských exemplářů zásobnic definují keramický horizont 1. poloviny 11. století zásobnice typu I – masivní zásobnice menších rozměrů, velikost průměru okraje se pohybuje mezi 25–30 cm, nízký hranatý nebo ovalený okraj, vně či dovnitř zesílený, hrdlo je dovnitř mírně prohnuté (*Goš – Karel 1979*, 166–167). Se zásobnicemi souvisí také grafitový keramický materiál, který se dominantně používal právě při výrobě těchto nádob. Pro keramiku okolo roku 1000 byla typická tuhová keramika bez engoby (*Staňa 1994*, 286; *Procházka 2009a*, 177).

Keramika 2. poloviny 11. století a 12. století

V druhé polovině 11. století vrcholí změny ve vývoji moravské keramiky. Na širším území Moravy se keramická produkce poměrně sjednocuje a vytváří se tak svébytný kulturní a keramický okruh, odlišující se od sousedních zemí (*Staňa 1998a*, 123; *Procházka – Peška 2007*, 149–150). Nejdůležitější prvek v morfologii nádob 11. století je proces vytažení okraje, který se začal výrazně projevoval kolem poloviny tohoto století (*Goš*

1970, 43; *Nekuda 1984*, 33; *Procházka – Peška 2007*, 167–168). Od 2. poloviny 11. století dominují v souborech moravské keramiky varianty různě vytažených okrajů s lištou aplikované převážně na hrncovitých nádobách, někdy se objeví i u větších nádob zásobnicového typu. Od této etapy datujeme mladší stupeň mladohradištní keramické produkce. V sortimentu celkových tvarů keramických nádob nezaznamenáváme výrazné změny, jelikož přetrvávají výrobní tradice předcházející etapy vývoje ze starší fáze mladší doby hradištní, navazující na tradice středohradištní produkce. V souborech moravské keramiky tohoto horizontu vývoje nadále převažují hrnce nad zásobnicemi. Mezi ojedinělými exempláři se v některých nálezcových celcích objevují fragmenty mís různého tvaru. Převážně jde o mísy kónického tvaru, mísy s válcovitým hrdlem, s dovnitř zataženým okrajem, nebo nízké ploché misky či talíře, které pocházejí primárně ze sídlištních kontextů severomoravských lokalit – Želechovice, Mohelnice (*Goš 1977*, 297–298; *Nekuda 1984*, 40), nízké ploché misky a kónické mísy byly ovšem zaznamenány také v brněnských souborech mladohradištní keramiky (*Procházka – Peška 2007*, 168). V keramických celcích z pokročilé fáze 11. století až 12. století na Moravě se objevují také ojedinělé exempláře lahví – např. z Palliardioho hradiště u Vysočan nebo ze Mstěnic u Hrotovic (*Nekuda 1984*, 40–43). Nejstarší láhev dvoukónického tvaru, datovaná mincí ze začátku 11. století, pochází z Kelče, další láhev z Němčic u Holešova datují uherské denáry Štěpána (1000–1038) a Ondřeje I. (1046–1061) před rok 1061 (*Nekuda 1980*, 391; *1984*, 40). K rozšíření tvarové variability moravské keramické produkce dochází především až ve 12. století (*Procházka – Peška 2007*, 220–228).

Pro mladohradištní keramické soubory mladšího stupně jsou typické hrnce vejčitého či soudkovitého tvaru, případně hrnce s vysoko položenou maximální výdutí v horní části nádoby stejně jako v předcházející etapě vývoje, které v tomto období nabývají situlovitých forem. Poměrně častým znakem hrnců tohoto keramického horizontu je nadále výrazné odsazení hrdla od výdutě, v porovnání s předcházejícím obdobím ovšem podíl hrnců s odsazenými hrdly klesá. Hrdla nádob bývají zesílená, zpravidla v místě odsazení se tenká stěna nádoby zesilovala (*Nekuda 1984*, 33; *Procházka – Peška 2007*, 167–168). Vedle naprosto dominantního zastoupení okrajů vytažených s lištou se u hrnců tohoto období objevují menšinově také jiné typy okrajů – vně vyhnuté, šikmé, různě seřezané nebo zaoblené, s vytaženými hranami, často v zesílené podobě. Tyto starší varianty okrajů přežívají na jižní a jihozápadní Moravě v keramické produkci o něco déle, než jak dokládají celky z Moravy severní. V moravských souborech z pokročilé fáze 12. století se na vnější straně okrajů hrnců začíná objevovat výzdoba, která se uplatňuje nejvíce na pozdější keramice z horizontu 1. poloviny 13. století. Sortiment moravských

celků mladohradištní keramiky doplňují ojedinělé nálezy hrnců s válcovitým okrajem, vyskytující se až do pokročilé fáze 12. století, mísy i déle. Tyto nádoby se vyznačují odsazením válcovitého okraje včetně hrdla, které někdy zvýrazňuje drobná plastická lišta, jejich výzdoba se nijak zvlášť neodlišuje od výzdoby běžných hrnců (*Goš 1977*, 298–299; *Nekuda 1984*, 33; *Pořádek 1994*, 255–258; *1998*, 149–154; *Staňa 1994*, 285; *Procházka – Peška 2007*, 167–168; *Galuška 2009*, 623; *Zubalík 2012*, 75–82, 103–105, 118–120, 126, 143).

Horizont moravské keramické produkce v mladším stupni mladší doby hradištní vystihují typické masivní zásobnice, vyrobené výhradně z grafitového materiálu a bohatě zdobené rytou výzdobou a plastickými lištami. Pro moravské zásobnice 11.–12. století jsou příznačné zesílené a různě profilované typy okrajů, většinou kyjovitě zesílené, s jejichž prvními exempláři v podobě prototypů se setkáváme již v moravských souborech z pokročilé fáze 11. století (*Novotný 1959*, 451–453; *Goš 1970*, 42–43; *1977*, 295–297; *Goš – Karel 1979*, 166–168; *Nekuda 1984*, 43–44; *Procházka – Peška 2007*, 168–169; *Galuška – Šmerda 2010*, 176; *Zubalík 2012*, 107–108, 111, 136, 138, 144–145, 147). Většinu okrajových exemplářů zásobnic z různých regionů Moravy lze spodobnit s typy I a II, které definoval V. Goš na příkladech severomoravských zásobnic ze sídlištních kontextů v Mohelnici a Želechovicích. V zásadě jde o zesílené okraje převážně hraněného průřezu, zhruba obdélného průřezu, starší varianty jsou někdy zesílené trojúhelníkovitou lištou na vnější straně a hrdlo bývá výrazně dovnitř prožlabeno. V brněnských souborech datovaných kolem poloviny 12. století se objevují první varianty kyjovitých okrajů zhruba obdélného průřezu (skupina 12), někdy s výzdobou na vnější straně (*Goš 1977*, 295–297; *Goš – Karel 1979*, 166–168; *Nekuda 1984*, 43–44; *Procházka – Peška 2007*, 168; *Zubalík 2012*, 107–108, 111, 136, 138). Těla typických mladohradištních zásobnic 11.–12. století obvykle zdobí široké plastické lišty, a to převážně ploché obdélníkového nebo lichoběžníkového průřezu. V 2. polovině 11. století mizí trojúhelníkový typ lišty (*Procházka 2009a*, 167; *Procházka – Peška 2007*, 168; *Zubalík 2012*, 123, 127). V moravských souborech keramiky datovaných mince-mi do mladšího stupně mladší doby hradištní nejsou plastické lišty vůbec doloženy na hrncích, objevují se pouze ve spojení se zásobnicemi (*Nekuda 1984*, 39). V keramické produkci tohoto období zaznamenáváme výraznou redukci výzdoby, což se mimo jiné u zásobnic projevuje právě redukcí plastických lišt na ploché typy. Plastická výzdoba se na zásobnicích bohatě kombinuje s rytou výzdobou, samotná lišta bývá často zdobena vstřícnými pásy různých vrypů nebo hřebenovými vpichy. Hřebenový vpich je ovšem v tomto období silně potlačen a jde spíše o ojedinělý motiv výzdoby, vyskytující se zejména na zásobnicích (*Goš 1977*, 295–297; *Goš – Karel 1979*, 166–168; *Nekuda 1984*, 27; *Procházka –*

Peška 2007, 168–169). Typy severomoravských zásobnic se v mladší fázi doby mladohradištní mírně odlišují od exemplářů z jižní Moravy. V keramických celcích ze severní Moravy zaznamenáváme u zásobnic nejbohatší výzdobu v horizontu 12. století. Zásobnice zdobí i několik plastických lišt na jedné nádobě a doplňuje je pestrá vhloubená výzdoba. Podhrdlí zásobnice někdy zvýrazňuje drobná plastická lišta zdobená, vstřícnými vrypy nebo vlnovkou, zbytek nádoby zdobí 3 až 4 pravidelně rozmístěné lišty a prostor mezi nimi vyplňují různě se protínající žlábkované vlnovky, samotné lišty bývají zdobené žlábkováním. Plastické lišty severomoravských zásobnic se odlišují od jihomoravských exemplářů také svým tvarem, většinou bývají vyšší, výraznější a mají obdélníkový průřez, objevují se však i nízké varianty lišt – polokulovité nebo dovnitř prožlabené (*Goš 1977*, 295–297; *Goš – Karel 1979*, 166, 170).

Ve výzdobě běžných hrnců tohoto horizontu zcela převládá vodorovné rýhování, rýhy bývají široké a hluboké, někdy mají podobu žlábků. Pro keramické celky mladšího 11. století je charakteristická spirálovitě vinutá rýha po obvodu nádoby. S počátkem 12. století se rýha rozšiřuje do podoby žlábků (*Goš 1977*, 293–294; *Nekuda 1984*, 35; *Poláček 1998*, 149–154; *Procházka – Peška 2007*, 168; *Zubalík 2012*, 86–91, 104–106, 122, 126–127, 145–146). Na příkladech keramiky z Mikulčic nebo Hradce nad Moravicí byly popsány široké ploché žlábkové vytvářející plastické zvlnění povrchu keramických nádob (*Novotný 1959*, 451–453; *Poláček 1998*, 149–154). Typické vrypy na podhrdlí okraje v kombinaci s rýhami nebo motiv jednoduché vlnovky v kombinaci s rýhami se nadále objevují u nízkého procenta hrncovitých nádob v moravských souborech keramiky z mladší fáze mladší doby hradištní. Zcela ojediněle je ve výzdobě zastoupen motiv hřebenové vlnice (*Goš 1977*, 293–294; *Nekuda 1984*, 35; *Poláček 1998*, 149–154; *Procházka – Peška 2007*, 168; *Zubalík 2012*, 142–143, 145–146).

U spodních částí hrnců nezaznamenáváme po celou dobu mladohradištní z morfologického ani typologického hlediska žádné změny. Dna hrnců jsou rovná nebo klenutá, u zásobnic vždy rovná a ve výduť přecházejí zpravidla v tupém úhlu. Na dnech hrnců se často objevují plastické značky, jelikož pokročila řemeslná produkce keramiky a vyvíjí se specifické hrncířské dílny. Mezi značkami dominují různé způsoby zobrazení kříže (kříž, kříž v kruhu, slunce v kruhu), objevuje se svastika (kříž s hákovými rameny) a časté jsou také čtvercové značky – proplétané čtverce. Některé značky se používaly delší dobu, zejména motiv svastiky se objevuje v různých fázích raného středověku, tudíž se neřadí mezi chronologicky citlivé ukazatele. Mezi výjimečné ornamenty se řadí motiv pětiprsté ruky – tzv. Boží ruky, který byl zaznamenán na hrncích ze sídlištních kontextů v Mohelnici a Želechovicích, jeden exemplář údajně pochází z hradiště Spytihněv v oblas-

ti jihovýchodní Moravy. Se symbolem pětiprsté ruky se setkáme také na moravských denárových ražbách 11. století, které tak současně osvětlují chronologické postavení keramických fragmentů s plastickými značkami podobného typu (*Goš 1977*, 295, 300; *Nekuda 1984*, 39; *Procházka – Peška 2007*, 168).

Z pohledu vývoje produkce grafitové keramiky řada studií staršího data uvádí, že od 11. století je keramika obsahující grafit v ostřivu přetírána na povrchu engobou (*Goš 1970*, 42; *1977*, 300; *Goš – Karel 1979*, 166, 171–172; *Nekuda 1984*, 31). Současné petrografické analýzy keramiky ovšem ukazují, že povrchové úpravy grafitové keramiky se pojí převážně s tzv. nepravými engobami a oxidačními přezahy, které vznikají na základě technologických postupů a podmínek výpalu. Pravé engoby, čímž se rozumí tenká vrstva jemné hlíny nanesená na povrch keramiky, byly na mladohradištní keramice pozorovány jen ve velmi ojedinělých případech (*Procházka – Peška 2007*, 167; *Gregerová et al. 2010*, 116–117, 138). Výskyt a produkce grafitové keramiky vrcholí dle dosavadních zjištění v horizontu 11. století, kdy zaznamenáváme největší rozšíření tohoto zboží na Moravě. Ve 12. století je grafitová keramika nadále poměrně častým artiklem. Grafit se ve větším množství používal po celou mladohradištní periodu zejména při výrobě zásobnic. Keramické celky z 12. století na severní Moravě dokládají fragmenty zásobnic vyrobené z hrubého nedrceného keramického materiálu s většími kousky grafitu v ostřivu (*Goš 1970*, 40; *1977*, 297; *Goš – Karel 1979*, 171–172; *Nekuda 1984*, 30–31; *Procházka – Peška 2007*, 167–168; *Procházka 2009a*, 162–166, 176–177).

Keramika závěru 12. století a 1. poloviny 13. století

Koncem 12. století a na počátku 13. století klasické formy vytažených okrajů s lištou, typické pro mladší stupeň mladohradištní keramické produkce, nahrazují nové typy tzv. římsovitých okrajů. Jedná se o vyvinutější formy okrajů vytažených, vně vyhnutých, zhruba obdélného průřezu, u nichž se vytrácí plastická lišta z okraje. Římsovité okraje se v moravské keramické produkci objevují po celou 1. polovinu 13. století a staly se příznačným atributem horizontu pozdně hradištní keramické produkce na Moravě, datovaného dle nálezových celků keramiky do přelomu 12. a 13. století – 1. poloviny 13. století. Horizont pozdně hradištní keramiky určují keramické celky, u nichž pozorujeme spojení starších i nových prvků keramické produkce – starší technologie výroby keramiky používající grafit jako ostřivo a novější keramika s příměsí slídy, starší typy okrajů ve spojení s novými prvky v podobě výzdoby. Okraje vytažené s lištou, typické pro hrncovité nádoby, v tomto keramickém horizontu postupně mizí, objevují se

pozdní varianty těchto okrajů, někdy zdobené na vnější straně, což je další příznačný znak pozdně hradištní keramiky. Velmi často se objevuje výzdoba na vnější straně neboli tzv. římsce stejně pojmenovaných okrajů. Objevují se také varianty vyhnutých, oboustranně diagonálně protažených okrajů. Okraje zdobí obvykle rýhy, jednoduchá vlnovka nebo pro toto období typické rádelko. Římsovité okraje se vyvíjí v nepravá okružích a od 2. poloviny 13. století římsovité okraje postupně mizí (Procházka 1984, 432, 436, 438; Unger 1984a, 290–291; Procházka – Peška 2007, 220–221; Zubalík 2012, 143, 145–146).

Dominantní postavení v moravské keramické produkci zaujímají opět hrnce vejčitého a soudkovitého tvaru. Zásobnice v této době dosahují svých maximálních rozměrů. Z hlediska typologie okrajů vrcholí vývoj okrajů kyjovitých lichoběžníkovitého průřezu, které se začínají objevovat až počátkem 13. století, nejprve v kratší, později v delší variantě a výzdobu nesou téměř vždy, většinou jsou zdobeny žlábkováním (Goš – Karel 1979, 166–169; Procházka – Peška 2007, 168, 220–221).

Ve výzdobě moravské pozdně hradištní keramiky převládá vodorovné, mělké žlábkování. Menšinově se objevují jiné výzdobné motivy – žlábkované vlnovky a žlábký. Výrazně se zjednodušuje výzdoba těl zásobnic – převládá žlábkování a plastické lišty mizí. Na exemplářích ze severomoravských celků se objevují žlábký provedené ve svazcích nebo jednotlivě. Zřídka doplňuje žlábkovanou výzdobu zásobnic vlnovka nebo pásy vrypů na podhrdlí (Goš 1977, 297, 300; Goš – Karel 1979, 170; Procházka 1984, 438; Procházka – Peška 2007, 168, 220–221). Na jižní Moravě byl horizont pozdně hradištní keramiky definován zejména na základě keramických celků obsahujících rádelkem neboli ozubeným kolečkem zdobenou keramikou: Koválov – Žabčice, Přítluky, Kudlovice, Studyň u Zbýšova, Blansko – Vodní ulice (Unger 1984a, 290–291; Procházka – Peška 2007, 168–169, 220–221). Zajímavý celek keramiky pochází z Křižanovic u Brna, kde relativní chronologii keramiky zdobené rádelkem údajně upřesňuje nález mince uherského panovníka Ondřeje I. (1046–1060). V tomto případě jde ovšem o poměrně komplikovanou nálezovou situaci, v níž nelze minci považovat za jednoznačně zpřesňující pramen datace. Dle charakteru keramiky, její výzdoby a tvarového spektra okrajů přítomných v nálezovém celku se zmíněnou uherskou mincí, lze více než souhlasit s předběžnými závěry autorů výzkumu a výsledného vyhodnocení, že jde převážně o keramický celek s prvky relativně spadajícími do doby kolem poloviny 11. století, což odpovídá i dataci samotné mince (Goš – Stuchlík – Unger 2008, 408–411). Na prvním místě je třeba si uvědomit, že jde o minci s provrtaným otvorem, tudíž lze předpokládat její druhotné použití jako přívěsku a chronologické uzavření nálezového celku nemusí nutně odpovídat době, kdy byla mince v oběhu. Sporné je pak přede-

vším chronologické určení celku s keramikou zdobenou rádelkem, která nepochází ze stejného nálezového celku s uherskou mincí, tedy ze zahloubené části chaty, nýbrž rádelkem zdobená keramika byla součástí výplně jedné z jam zahloubených do podlahy této chaty. Autoři vyhodnocení se domnívají, že jámy zahloubené v části chaty a jejich nálezové celky jsou staršího data než chata samotná (Goš – Stuchlík – Unger 2008, 403–413). S tímto názorem nemůžeme zcela souhlasit, protože dle indicií ukotvených v typologických znacích keramiky z těchto jam se domníváme, že jámy a jejich nálezové celky jsou chronologicky mladší než celek z kontextů výplně chaty, tudíž jámy byly pravděpodobně stratigraficky mladší a k chronologickému uzavření jejich nálezových celků mohlo dojít ještě později než v případě keramického celku s nálezem mince. Soudíme tak na základě přítomnosti typologicky mladších prvků keramické produkce v podobě rádelkové výzdoby, zesíleného okraje u nádoby s hrdlem válcovitého typu, ploché plastické lišty a výzdoby umístěné na vnější ploše vytažených okrajů (viz Goš – Stuchlík – Unger 2008, 408–413, obr. 7–8), což jsou prvky příznačné pro mladší až pozdní stupeň hradištní keramické produkce.

Dosavadní práce věnující se studiu rádelkového výzdobného dekoru a jeho výskytu na našem území v raném středověku nastiňují dvě teorie o jeho původu. Starší studie předpokládají ohnisko výskytu rádelkem zdobené keramiky v západní Evropě, a to v Porýní, dolním Sasku a severním Holandsku, odkud pocházejí také nejstarší doklady takto zdobené keramiky datované do 9.–10. století. Na Moravu se znalost tohoto dekoru měla šířit přes Bavorsko a Rakousko, nejdříve do podunajsko-panonské oblasti a poté dále na jižní Moravu, přitom je tento příliv nového zboží na Moravu spojován zejména s kolonizací v době velkých změn 13. století. V Bavorsku a Horním Rakousku se však keramika zdobená rádelkem neobjevuje, tudíž jde o méně pravděpodobnou teorii. Další doklady rádelkem zdobené keramiky evidujeme zejména v oblasti východní Evropy, nejvíce se tato keramika objevuje v Maďarsku, Rumunsku a severní části bývalé Jugoslávie, zdejší nálezové celky keramiky jsou datovány do 10.–13. století. Znalost tohoto dekoru byla dle ojedinělých nálezů rozšířena na mnohem větším území od Povolží po Slovensko, Moravu a Dolní Rakousko. Jako věrohodnější se jeví teorie, že rádelková výzdoba se na Moravu dostává z Karpatské kotliny, a to ve dvou horizontech. Nejstarší nálezy této keramiky na Moravě evidujeme v rámci kontextů kladených do závěru 9. století a 10. století (Břeclav – Pohansko), můžou tedy souviset s etnickými přesuny starých Maďarů, další výrazný výskyt takto zdobené keramiky zaznamenáváme až v nálezových celcích ze závěru 12. století a 1. poloviny 13. století (Dostál 1975, 149; Měřínský 1977/1978, 188; 1983, 97–99). Vzhledem k těmto souvislostem je zřejmé, že rádelko bylo na slovanském území a zejména

na Moravě známé již před kolonizací, tedy v mladohradištním období, a nelze ho jednoznačně spojovat jen s kolonizačními procesy. V kontextu raně středověké Moravy je třeba uvést evidované exempláře rádělkem zdobené keramiky v sídlištních kontextech mladšího 11. století a 12. století: Mohelnice, Želechovice, Brno, Mikulčice, potažmo v souboru z Křižanovic. Rádělková výzdoba byla tedy v mladohradištním období doložena v různých regionech Moravy, nejen na Moravě jižní (Nekuda, V. 1975, 125–127; Nekuda, R. 1984, 39; Goš 1977, 292–294; Poláček 1998, 149–154; Procházka – Peška 2007, 154, 169, 220–221; Goš – Stuchlík – Unger 2008, 403–413). Toto téma si však zaslouží samostatnou pozornost a podrobnější prozkoumání v rámci dalších studií.

Počátkem 13. století dochází ke změnám v oblasti produkce grafitové keramiky na Moravě. Regionální rozdíly se prohlubují již ve 12. století – v souborech z jižní Moravy byl zaznamenán podstatně nižší podíl grafitu v keramické hmotě než na Moravě severní či na Brněnsku. Grafit se nadále uplatňoval při výrobě zásobnic. Grafitová keramika ovšem v horizontu pozdně hradištní produkce ztrácí na oblíbenosti a postupně mizí. Novým vývojovým prvkem keramické produkce v tomto období je přidávání slídy do keramické hmoty

jako náhrady za písčitou složku. Grafit byl nahrazen slídou a nově se objevuje netuhová slídnatá keramika, která je předchůdcem vrcholně středověkého keramického zboží (Procházka 1984, 436, 438–439; Unger 1984a, 290). Dle nálezových celků keramiky ze severní Moravy se tradice produkce grafitové keramiky udržela poměrně dlouho, což se týkalo zejména výroby masivních zásobnic, se kterými se v tomto regionu setkáváme ještě v souborech ze 14.–15. století (Goš 1977, 297; Goš – Karel 1979, 168–169).

Horizont pozdně hradištní keramické produkce je typicky přechodným obdobím, hradištní tradice výroby keramiky postupně doznívá během 1. poloviny 13. století a od poloviny tohoto století se více uplatňuje vrcholně středověké zboží. V souvislosti s příchodem prvních dolnorakouských osídlenců ve 20.–30. letech 13. století v důsledku první vlny německé kolonizace přichází na území Moravy řada nových prvků a artiklů ovlivňujících moravskou keramickou produkci. Nastupuje tzv. redukční hrnčina, ovlivněná kolonizační keramikou z 1. třetiny 13. století, sortiment moravské keramické produkce se rozšiřuje o řadu nových tvarů, např. džbány, lahve, hrnky s uchem, konvice se třmenovým uchem, pokličky, mísy, pánve (Procházka 1984, 438; Procházka – Peška 2007, 220–221).

1 Podle ústního podání prof. Mgr. Jiřího Macháčka, Ph.D.

2 Keramiku blučinského typu definoval J. Poulik ve své práci Staroslovanská Morava (Poulik 1948, 19–22, 94–101, 113).

3 Srovnání v pracích – W. Dzieduszycki 1978, 77; W. Hensel 1965, 333; W. Hołubowicz 1956, 123; J. Lodowski 1979, 93.